

2. PROTESTANTS EUROPA ONTDEKT CHINA (1600-1800)

2.1 HOLLAND EN DE EERSTE CHINAHANDEL

Kort na het debacle van de Onoverwinnelijke Armada (1588), toen de oorlog tegen Spanje voor de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën een gunstige wending nam en het Spanje van Philips II – vanaf 1580 uitgebreid met Portugal – in moeilijkheden raakte, namen Hollandse kooplieden hun kans waar. Ze onderzochten de mogelijkheden om zelf rechtstreeks naar Azië te varen, waarbij ze in ruime mate profiteerden van de kennis van de Portugezen. Jan Huygen van Linschoten (1563-1611) was ruim vijf jaar secretaris geweest van de Portugese aartsbisschop van Goa en Dirck Gerritszoon Pomp (1544/45-1608?) had op Portugese schepen uitgebreid door Azië gereisd.¹⁷⁰ Ze kwamen respectievelijk in 1592 en 1590 terug in Nederland met kostbare informatie over Azië, juist toen er plannen voor Nederlandse expedities naar de Oost werden gemaakt.

Van Linschoten legde zijn reiservaringen en een grote hoeveelheid geografische, volkenkundige en commerciële informatie vast in *Itinerario, Voyage ofte Scheepvaart naer Oost ofte Portugaels Indien*, dat in 1596 verscheen maar al enige tijd drukklaar was voordat de ‘eerste schipvaart’ van Cornelis de Houtman begin april 1595 naar Indië vertrok.¹⁷¹ Zijn kennis over China, waar hij zelf nooit was geweest, putte Van Linschoten uit persoonlijke informatie van Pomp, die Macau en Japan had bezocht,¹⁷² en uit het boek van Juan González de Mendoza, waarvan in 1595 een Nederlandse versie was verschenen, vertaald uit het Italiaans door Van Linschotens vriend Cornelis Taemsz en gepubliceerd door Van Linschotens uitgever Cornelis Claesz. Het *Itinerario* bevatte ook afbeeldingen, gebaseerd op tekeningen die Van Linschoten ter plaatse had gemaakt, waaronder een gravure van wat een Chinese jonk moest voorstellen (met rieten zeilen en houten ankers), een gravure met twee Chinese mannen en vrouwen in verschillende types kleding en een gravure die liet zien hoe Chinese mandarijnen op een draagplateau worden vervoerd en hoe ze uit spelevaren gaan. De platen uit het *Itinerario* werden in 1604 ook afzonderlijk uitgegeven onder de titel *Icones, habitus gestusque Indorum ac Lusitanorum per Indiam viventium, etc.*, voorzien van uitgebreide bijschriften in het Latijn, die van de Chinezen een zeer positief beeld gaven. De nadruk op hun beschaving, cultuurlievendheid en geletterdheid sloot aan bij wat González de Mendoza over hen schreef. Als grootste

curiosum werden de gebonden voetjes van de Chinese vrouwen uitgebreid vermeld.¹⁷³ Hoe Van Linschoten aan zijn Chinese modellen kwam is onduidelijk. De Chinezen vertoonden zich doorgaans niet voorbij Malakka en zelf was hij nooit verder dan de westkust van India geweest. Mogelijk kopieerde hij bestaande prenten.

Voordat zijn *Itinerario* werd gepubliceerd, had Van Linschoten zich al in dienst gesteld van expeditie waarmee door de Hollanders een alternatieve China-route werd gezocht. Om de vele Portugees-Spaanse, en derhalve vijandige, vestigingen op weg langs Kaap de Goede Hoop te mijden, werden in 1594 en 1595 op last van de Staten-Generaal twee pogingen ondernomen om via de Noordelijke IJszee in China te komen. Van Linschoten maakte beide Poolreizen, die overigens niet het gewenste resultaat hadden, mee en deed er verslag van.¹⁷⁴ Een derde en laatste vergeefse poging, geleid door Willem Barentsz, eindigde met de befaamde overwintering op Nova Zembla (1596-1597).¹⁷⁵

Begin april 1595 vertrokken vier schepen onder leiding van Cornelis de Houtman via de sinds Vasco da Gama bekende weg langs Kaap de Goede Hoop.¹⁷⁶ De Houtman voer echter niet via India, maar stak vanaf Madagascar regelrecht door naar Java, via de Portugese 'carreira nova por fora' (nieuwe route buitenom), waarlangs Jan Huygen van Linschoten en Dirck Gerritsz. Pomp hun terugreis naar Europa hadden gemaakt en die Jan Huygen in zijn *Itinerario* had beschreven.¹⁷⁷ Dat De Houtman die route nam was een gewaagde onderneming, want die was nog nooit in omgekeerde richting (oostwaarts) verkend, maar het avontuur liep goed af en zijn vloot was de enige die in juni 1596 aankwam in Bantam op Java, de plaats die als eindbestemming was aangewezen en waar de schepen tot eind december 1596 bleven. In deze belangrijke stapelplaats voor de handel in het Verre Oosten ontmoetten de Nederlanders tegen hun verwachting in Portugezen, die voor hun handel weinig goeds verwachtten van de Hollandse concurrentie, bij de lokale bestuurders stemming tegen hen kweekten en voor de nodige vijandelijkheden zorgden. De Hollanders lieten zich ook niet onbetuigd en verschillenden van hen belandden in de gevangenis. De Hollandse officieren werden buiten de muren van Bantam ondergebracht bij rijke Chinese kooplieden die er hun eigen 'Chinatown' hadden en die hen informeerden over de Portugese intriges. Om daarvan op de hoogte te blijven en nadere inlichtingen over de Portugese handel in te winnen, betrokken de Hollanders informatie van de in Malakka geboren Portugees Pedro de Tayde, die echter nog tijdens hun verblijf in Bantam werd vermoord. De aan land verblijvende Hollanders raakten onder de indruk van de rijkdom van de Chinese kooplieden en hun centrale rol in de peperhandel, maar gaven een weinig vleidend beeld van hun uiterlijk:

Die by den onsen aldaer syn ghesien worden, waren leelijck van wesen, hebbende groote ooghen, een ghespannen vel, ende voorhoofd, ende swart langh hayr, seer als de vrouwen hier te lande, soo dat men de gheene die gheen baerdt en hebben, qualijck uyt een vrouwe kan onderscheyden, want binden 't hayr recht boven 't hoofd als een wronghe te samen, daer over sy dan een fijn netgen van peerts-hayr trecken, 't welck so vast ghespannen staet, datter de lijckteekens van blijven staen in haer voorhoofd; hebben maer twintigh of dertigh, oft immers seer weynigh hayren om den mondt, in plaetse van een baerd, soo dat het staet ghelijck een mensch die syn hayr uyt-ghevalen is.¹⁷⁸

Het door Willem Lodewijcksz geschreven verslag van de Eerste Schipvaart, *D'eerste boeck. Historie van Indien, waerinne verhaelt is de avonturen die de Hollantsche schepen bejeghent zijn*, werd in 1598 gepubliceerd door Cornelis Claesz en bevatte gravures van jonken en een 'Afteekeninghe van de Chinesche Koopluyden tot Bantam', waarop drie Chinese kooplieden in verschillende kledij zijn te zien, onder wie de peperweger, die het binnenland in trok om de peper op te kopen.¹⁷⁹ De Houtman keerde in augustus 1597 in Nederland terug met drie van de vier schepen en slechts zevenentachtig van de oorspronkelijke tweehonderdveertig opvarenden. De ontberingen op de heen- en terugreis en het klimaat en gevechten in het Oosten hadden een zware tol geëist. De lading die de vloot meebracht leverde nauwelijks genoeg op om de kosten van de expeditie te dekken, maar bewezen was dat de Hollanders naar Oost-Azië konden varen en daar rechtstreeks handel konden drijven.¹⁸⁰

De jaren daarop rustten verschillende compagnieën een groot aantal schepen uit die de vaart naar Indië maakten. In 1598 alleen vertrokken tweëntwintig schepen verdeeld over vijf vloten naar de Indische Archipel. Van 1598 tot 1601 zonden tien verschillende handelscompagnieën maar liefst veertien vloten van in totaal vijfenzestig schepen van Nederland naar de Oost.¹⁸¹ De 'Tweede Schipvaart' onder leiding van Jacob van Neck voer in 1598 voorspoedig naar Bantam en was het jaar daarop alweer terug. De verkoop van de aangevoerde goederen leverde een winst op van 400% en ontketende een ware goudkoorts onder de Hollandse handelaars. De onderlinge concurrentie had voor de handel echter al spoedig nadelige effecten: de aankooprijzen op de oosterse markt stegen en de verkoopprijzen in Europa daalden door het grote aanbod. In 1602 werd op last van raadspensionaris Johan van Oldenbarneveldt de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC) opgericht om de Hollandse ondernemingen in de Oost te bundelen en de handel onder centraal toezicht te stellen.

De eerste Nederlandse vloten in de Zuid-Chinese Zee werden door Portugezen en Spanjaarden vijandig onthaald en traden zelf ook weinig vredelievend op tegen

vertegenwoordigers van beide landen waarmee de Republiek nog steeds in oorlog was. De Chinezen waren evenmin onverdeeld gelukkig met de komst van de Hollanders. Toen die een factorij in Bantam stichtten ondervonden ze vanaf het begin een moordende concurrentie van de Chinezen, die van oudsher de peperinkoop vrijwel geheel in handen hadden. De Chinese kooplieden bleken te machtig en in 1617 zagen de Nederlandse kooplieden zich genoodzaakt zich uit Bantam terug te trekken.¹⁸²

Nog voordat de VOC werd opgericht werden al pogingen ondernomen om rechtstreeks met China te handelen en raakten de Hollanders waar ze zich vertoonden in conflict met Portugezen en Spanjaarden. In december 1600 leidde de verschijning voor Manilla van de vloot van Olivier van Noort die als eerste Nederlander rond de wereld voer vrijwel dadelijk tot militair geweld.¹⁸³ Ontactisch optreden van schepen van Van Noort lokte een reactie van de Spanjaarden uit, waarop Van Noort een aanval op Manilla deed alvorens hij verder trok. Van Noorts hostiliteit zouden de Nederlanders kort daarop duur betalen.

De vloot van Jacob van Neck, die eind juni 1600 uit Nederland vertrok, had orders naar China te zeilen maar kwam niet verder dan de kust van Annam. Het admiraalsschip zeilde samen met een tweede schip door naar de Molukken, waar Portugezen en Spanjaarden kruidnagel haalden, en bezocht Ternate en Tidore. Van Neck voerde in juni 1601 een vergeldingsaanval uit op het laatste eiland, waar begin dat jaar het schip *Trouw* van de in 1598 uit Rotterdam vertrokken expeditie van Mahu en De Cordes, die via Straat Magalhães naar de Oost voer, terecht was gekomen nadat het van de koers was geraakt. De meeste van de nog levende zieke en verzwakte opvarenden waren door het Portugese garnizoen op het eiland gedood. Op de terugweg naar de verzamelplaats Patani werden Van Necks schepen door de veranderende moesson uit de koers geblazen. De admiraal besloot alsnog de Chinese kust aan te doen, maar raakte verzeild in een tyfoon die hem richting Macau dreef. Geholpen door Chinese vissers wisten de twee schepen een ankerplaats bij Macau te bereiken. Op 27 september 1601 stuurde Van Neck een sloep geleid door factor Martinus Apius/Maarten Aap op verkenning uit, maar zodra de twaalf opvarenden aan land waren werden ze door de Portugezen opgepakt en gevangengezet om te worden verhoord over de Hollandse aanval op Tidore. Van Neck zond een tweede sloep om een geschiktere ankerplaats te zoeken, maar ook de opvarenden daarvan werden opgepakt. Militair optreden werd door de Hollandse scheepsraad als zinloos beschouwd en niet in staat iets te doen vertrok Van Neck op 3 oktober van Macau. De admiraal ging er ten onrechte van uit dat zijn mannen door Chinezen waren gevangengenomen en dat hij het met zijn twee schepen tegen het hele Hemelse Rijk

moest opnemen. In zijn logboek noteerde hij dat de Chinezen barbaren waren en zich onmenselijk hadden gedragen.¹⁸⁴

De Portugezen slaagden er niet in de gevangenneming van de Hollanders verborgen te houden voor de Chinese autoriteiten en de gouverneur van Kanton zond een gezant om de zaak te onderzoeken. De Portugezen presenteerden hem zes gevangenen die geen woord Chinees, Maleis of Portugees spraken en verzekerden hem dat het alle gevangenen waren. De gouverneur nam daar geen genoegen mee en beval alle gevangenen naar Kanton te brengen om te worden gehoord. Om rechtstreeks contact tussen de Hollanders en de autoriteiten van Kanton te vrijdelen en de indruk te geven dat er slechts zes gevangenen waren, hingen de Portugezen in november 1601 zes Hollanders op en verdronken ze in het geheim elf anderen. Op voorspraak van katholieke geestelijken in Macau werden alleen Maarten Aap en twee jonge matrozen gespaard. Ze werden naar Malakka overgebracht, waar Aap in december sprak met de Portugese gouverneur, die vreesde voor Nederlandse represailles, het Portugese optreden streng veroordeelde en de *ouvidor* (rechter) van Macau om een rechtvaardiging van zijn optreden vroeg. Maarten Aap kwam uiteindelijk als enige overlevende in oktober 1604 in Nederland aan, waar hij ter verantwoording werd geroepen door de VOC. Hoe was hij als enige levend uit Macau en Malakka ontsnapt? Hij gaf tegenover een notaris op last van de Heren Zeventien een uitgebreid verslag van het gebeurde.¹⁸⁵

Admiraal Jacob van Heemskerck kwam de ware toedracht van het geval te weten toen hij in april 1602 voor de Javaanse kust een Portugees fregat veroverde, waarop hij brieven aantrof van de rechter uit Macau, waarin deze zijn optreden rechtvaardigde tegenover de gouverneur van Malakka en vertelde wat er was voorgevallen. Van Heemskerck zwoer wraak en veroverde op 25 februari 1603 bij Singapore de Portugese kraak *Santa Catarina*, geladen met 1.200 balen ruwe zijde en een enorme hoeveelheid porselein. De lading werd in Amsterdam geveild voor een totaalbedrag van ruim 2,5 miljoen gulden. Sindsdien kwam de term ‘kraakporselein’ in omloop. Het rapport van Apius diende als rechtvaardiging voor de kaping door Van Heemskerck in Hugo de Groots tractaat *De jure praedae* (Over het recht op buit, 1604), dat een juridische onderbouwing voor de Nederlandse kaapvaart bood.¹⁸⁶

Behalve uit de brieven van de Portugese rechter op Macau is ook uit Chinese bronnen bekend dat de Chinese autoriteiten zeer welwillend stonden tegenover de ‘rode barbaren’, zoals de Nederlanders werden genoemd, en zelfs bereid waren aan hen een stuk land in de monding van de Parelrivier af te staan om handel te drijven.¹⁸⁷ Het agressieve optreden van Van Noort en Van Heemskerck gaf de Portugezen echter

de welkome mogelijkheid om hun aanvankelijke claims tegenover de Chinezen dat de Hollanders zeerovers waren – zoals ze zelf wisten en hadden ondervonden hét argument om de Chinese autoriteiten achterdochtig te maken – met concrete bewijzen te staven. Dat zou lang een uiterst succesvolle tactiek blijken.¹⁸⁸

Een tweede poging om voet aan wal te krijgen in China werd ondernomen door twee schepen van de vloot van Wijbrant van Warwijck, de *Erasmus* en de *Nassau*, die onder bevel van Cornelis van Veen in juli 1603 uit Patani naar Macau zeilden, waar ze op 30 juli een Portugees handelsschip dat op het punt stond naar Japan te vertrekken overvielen, de lading overnamen en het in brand staken. Ze zeilden daarna meteen door naar Bantam zonder contact te leggen met de Chinezen.¹⁸⁹ Van Warwijck zelf probeerde met hulp van een Chinese loods vergeefs Macau te bereiken. Omdat de wind was veranderd, zette hij koers naar de Pescadores-eilanden, waar hij van 7 augustus tot 15 december 1604 met hulp van Chinese handelaars die hij uit Patani kende probeerde van de mandarijn van Chincheu toestemming te krijgen om vrij te mogen handelen.¹⁹⁰ Ondanks de betaling van enorme bedragen aan steekpenningen, slaagde hij daar niet in omdat verschillende Chinese autoriteiten onderling in een belangenstrijd verwickeld waren. Uiteindelijk werd door de *haitan* een vloot van vijftig jonken naar de Pescadores gezonden om de Hollanders tot vertrekken te bewegen, waarop Van Warwijck onverrichterzake afdroop naar Patani. Zowel het Nederlandse verslag als een Chinese bron vermelden dat twee Chinezen zich namens de Portugese handelaars uit Macau van Kanton naar de gouverneur van Fujian hadden begeven met een flinke som geld om de Hollanders zwart te maken en de gouverneur te overtuigen geen handelsovereenkomst met de Nederlanders te sluiten.¹⁹¹ Hoewel de expeditie van Van Warwijck was mislukt, leverde die de Hollanders veel nuttige informatie op over de Chinese handelspolitiek. Alleen langs officiële weg en te bestemder plaatse zouden ze de begeerde toestemming kunnen krijgen. Daarom zond de VOC op de volgende twee vloten die uit Nederland vertrokken een speciale gezant mee met een aanbevelingsbrief. Hij moest zich tot de keizer wenden om de toestemming te verkrijgen. De eerste vloot, onder bevel van Steven van der Haeghen, bereikte China echter niet. De tweede, onder bevel van Cornelis Matelieff, ankerde op 25 juli 1607 bij het eiland Lamao.¹⁹² Daar werd lang gewacht terwijl de lokale mandarijn de nodige stappen ondernam om van Kanton toestemming te krijgen de Nederlanders aan land te ontvangen. Net zoals bij de eerste Portugese pogingen contact met Kanton te leggen, werden de Hollanders intussen clandestien van voedsel en water voorzien door de mandarijn en de

eilandbewoners. En zoals in het geval van de eerste Portugezen werd de toestemming niet verleend en zeilden de schepen op 16 augustus toch richting Kanton. Ze bleven twee dagen liggen in zicht van Macau om informatie te vergaren over de schepen die daar lagen en zeilden daarna naar het eiland Linding, waarvandaan vier oorlogsjonken de vloot naar Lantau begeleidden. De mandarijn van een van de schepen schreef een brief naar Kanton, maar dezelfde avond verschenen twee dienaren van de gouverneur van Lantau met de mededeling dat de gouverneur ontstemd was omdat ze zonder zijn toestemming waren verschenen. De vloot had eerst in Macau aan moeten leggen. Matelieff antwoordde dat de Portugezen vijanden waren en dat het slechte weer hem gedwongen had een schuilplaats bij het eiland te zoeken. Daarop was de mandarijn bereid een goed woordje voor hem te doen in Kanton, mits hij 200 realen voor elk van de drie schepen betaalde. Op 9 september kwam echter een negatief bericht uit Kanton en werden alle contacten verbroken. De volgende dag verschenen zes Portugese schepen en verkoos Matelieff geen gevecht te riskeren maar het veld te ruimen onder achterlating van een van zijn schepen. Voor vertrek liet hij nog een brief aan de gouverneur van Kanton in Lantau bezorgen, samen met tien Chinezen die hij van Japanse piraten had vrijgekocht. In de brief schreef hij:

Ik ben hier voor Lamthau in de rivier van Canton door bevel van den Coningh van Hollant ghecomen om te handelen, waertoe ick veel geld ende waren hebbe, ende hier komende werdt het mij van de Portugesen belet, ende en weet niet of 't selve door u bevel wordt ghedaen. Ende alsoo ick niet en begeere tegen de Portugesen te vechten drie tegen zes, daer ick mijn schepen met gelt ende waren hebbe geladen ende de Portugesen ledich sijn, ben vertrocken. Ende indien ghij begeert dat de Hollanders in Canton komen handelen, wilt een brief naer Patane, Yohor ofte Bantam senden metten eersten, ende wij sullen hier komen soo sterck, dat de Portugesen ons niet en sullen durven bevechten.

Hier gaen 10 Chinesen, die ick van de Japanesen hebbe gelost ende u sende, alsoo ick u anders gheen dienst en can doen. Ende wilt gelooven dat de Hollanders altijd vrienden van de Chinesen zullen blijven.¹⁹³

De begeerde brief kwam nooit en in Chinese bronnen wordt geen melding gemaakt van de expeditie van Matelieff. De overeenkomsten in de gang van zaken met de eerste Portugese toenaderingspogingen zijn opmerkelijk. Ze lijken aan te geven dat de langgerekte Chinese formaliteiten dienden als een beschaafd ingeklede weigering, die in Matelieffs geval zeer waarschijnlijk voor een belangrijk deel te danken was aan een Portugese interventie bij de autoriteiten van Kanton ten nadele van de Hollanders. De drie vergeefse pogingen van Van Neck, Van Warwijck en

Matelieff laten zien dat de Chinese autoriteiten in Kanton en Chincheu terughoudend optraden en er de voorkeur aan gaven dat de Portugese barbaren de Hollandse barbaren op afstand hielden. De Chinezen hielden zich strikt aan hun eigen protocol en oefenden slechts een zachte druk uit om conflicten te vermijden. Evenals al aan Portugezen en Spanjaarden was gebleken, bestonden er echter Chinese hoge ambtenaren die met persoonlijk gewin voor ogen bereid waren een uitzondering op de regels te maken. Het hing echter van de lokale onderlinge machtsverhoudingen af of een dergelijke inbreuk op de formaliteiten succes had: in het Portugese geval wel, in het Spaanse en Hollandse niet.

Na drie mislukte pogingen om rechtstreeks contact te leggen, probeerde de VOC handelscontacten aan te knopen via haar factorijen in Siam, Vietnam en Japan, maar ook dit had geen resultaat. Wel bleven de Chinese jonken zoals vanouds jaarlijks hun handelswaar aanvoeren in Bantam. Daar hadden de Hollanders echter geen geld om de kostbare Chinese producten aan te kopen, zodat de Chinese kooplieden zonder gedane zaken rechtsomkeert maakten.¹⁹⁴

In de daaropvolgende jaren richtte de VOC haar aandacht op de consolidatie van haar handelsimperium. Het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) reduceerde het aantal confrontaties tussen Hollanders en Portugezen en Spanjaarden in Azië sterk. Van Spaanse zijde was een van de voorwaarden geweest dat de Republiek haar vaart op Indië zou staken. Dat gebeurde niet, maar de Hollanders lieten de Chinese kust met rust. China werd pas weer een prioriteit nadat Jan Pietersz Coen (1587-1629) in 1619 Batavia had gesticht. Het was in Bantam onmogelijk gebleken de handel te monopoliseren en de omstandigheden waren er verre van ideaal voor de Hollanders, zodat was besloten een eigen entrepôt te stichten. Vanaf 1619 probeerde Coen de Chinese handelsschepen naar Batavia te trekken en vat te krijgen op de handel in de Chinese Zee door het verstrekken van vrijbrieven aan de handelaars. Om prijs, kwaliteit en hoeveelheid van de Chinese producten te kunnen beheersen, wilde hij jaarlijks schepen naar China zenden en de handel in Manilla beletten.¹⁹⁵ Bijna gelijktijdig ontwierp hij plannen voor een aanval op Macau om de Portugezen te verdrijven, er een Nederlandse factorij te vestigen voor de handel met China en vandaar controle uit te oefenen op de vaart tussen Goa, Malakka, Kanton, Manilla en Japan. Hij nam geen genoegen met een gedeeltelijke controle, maar wilde het monopolie van de Chinahandel en had een drastische oplossing voor ogen. Op 6 september 1622 schreef hij aan de bewindhebbers van de VOC:

De wetten ende manieren van China verstaen wy soo te wesen, dat niet alleene geen handel door vrientlijck versoeck vercrygen sullen, maer datter geen middel noch raedt

is om met vriendschap gehoor te becomen ende ons versoeck de grooten condit te doen. Hierover hebben d'onse bevoolen, om geen meer tijt te verliesen soo datelijck geen gehoor, gerieff noch handel becomen, dat de Chinesen sonder vertoeven overal met geweld aentasten. Dit sal soo lange gecontinueert moeten worden, todat de tydinge van handt tot handt in 't hoff tot by den coninck van China come ende dat van daer na de zeecont gesonden worde omme te vernemen watter te doen is, wie wy zijn ende wat begeeren. Dit is den eenigen middel, daer is geen andere, noch niemant te vinden die van onsentwegen eenich rapport off versoeck soud durven doen. Als wy een vaste plaetse begrepen hebben ende de Chinesen den handel beletten, sal daer ondertusschen, na wy verstaen, geen volck gebreecken die met ons, 't zy met off sonder kennisse van de mandorijns, comen handelen, alsoo de provintie van Chincheu den handel noch de zee niet derven can, vermits haer onderhout over zee moeten halen.¹⁹⁶

Coen wilde alle schepen die hij beschikbaar had mobiliseren voor een expeditie met een dubbel doel: Macau aanvallen en veroveren, en als dat niet lukte op de Pescadores-eilanden een fort bouwen en vloten stationeren bij Macau, Kanton, de Pescadores en Chincheu. Op die manier dacht hij China open te breken, een eind te maken aan de Portugese en Spaanse concurrentie en de handelsvaart tussen Goa en Japan te kunnen beheersen. Voor het project was veel geld nodig en het moest snel ten uitvoer worden gebracht. De Nederlandse gewapende macht en koopkracht moesten de Chinezen overtuigen én de Engelsen, die sinds 1620 deelnamen aan een blokkade van Manilla, moesten buiten het plan blijven.¹⁹⁷

Coen bracht een vloot van zestien schepen, dertienhonderd manschappen, een kapitaal van 213.558 realen en koopwaar bijeen, die onder bevel van admiraal Cornelis Reijersen op 21 juni 1622 voor Macau verscheen. De Portugezen waren al op de hoogte van de Nederlandse voornemens en de aanval op 24 juni werd een complete mislukking. Na een bombardement met al het scheepsgeschut ging Reijersen met zeshonderd man aan land, waar de Portugezen hen achter een verschansing opwachttten en beschoten. Ze trokken zich tactisch terug naar een klooster op een berg, vanwaar ze bleven vuren. Volgens de overlevering was het de jonge jezuïet en astronoom Johann Adam Schall von Bell (1591-1666) die met een welgemikt schot de aan land gebrachte kruitvoorraad van de Hollanders deed ontploffen.¹⁹⁸ Die maakten aanstalten zich terug te trekken toen de Portugezen een uitval deden en de inmiddels van hun vuurkracht beroofde vijanden naar hun landingsboten dreven. Honderddertig Nederlanders werden gedood en ongeveer evenveel gewond, onder wie Reijersen.¹⁹⁹ De Hollanders zouden zich niet opnieuw wagen aan een aanval op Macau, hoewel vriend en vijand het erover eens was dat ze met wat meer organisatie en discipline het schiereiland in 1622 gemakkelijk

zouden hebben kunnen veroveren.²⁰⁰

Terwijl in Macau een monument in de Jardim da Vitória (Victoriepark) de herinnering aan de Portugese overwinning op de Nederlanders nog altijd levend houdt, had kapitein Willem Ysbrantsz Bontekoe, die de aanval vanaf zijn schip *Groningen* gadesloeg, in zijn *Journael* maar een alinea nodig om de smadelijke nederlaag van Reijersen en de zijnen te beschrijven.²⁰¹ Het *Journael ofte gedenckwaerdige beschrijvinghe van de Oost-Indische reyse van Willem Ysbrantsz. Bontekoe van Hoorn* verscheen in 1646 in boekvorm en werd een van de meest herdrukte en bewerkte titels uit de Nederlandse geschiedenis.²⁰² Het werd vooral beroemd door de sensationele ontploffing van het kruitmagazijn van de *Nieuw Hoorn*, waardoor het schip kort voor aankomst in Bantam in duizend stukken vloog maar die schipper Bontekoe overleefde. Het boek biedt een aardige indruk van de wederwaardigheden van varende Nederlanders in dienst van de VOC op weg naar Indië, in Nederlands-Indië en op de Zuid-Chinese Zee in de periode van 1618 tot 1625. Hoewel Chinezen vaak in de tekst worden genoemd, doet Bontekoe geen poging ze nader te beschrijven en beperkt hij zich voornamelijk tot het signaleren van hun aanwezigheid op de handelsroutes en de beschrijving van schermutselingen met hun jonken. Bontekoes *Journael* bleef in de loop der tijd ongeëvenaard populair en werd, mogelijk mede door de ‘tijdloze’ laconieke verteltoon van de auteur, hét klassieke boek over het Nederlandse Oost-Indische avontuur. Dat lijkt grotendeels te danken aan de vele ‘onghemene en wonderlijke saecken’ die Bontekoe beschreef en die zijn tekst tot een uitzondering maakte tussen de vele serieuze reisverslagen die sinds Jan Huygen van Linschotens *Itinerario* (1596) in Nederland werden gepubliceerd. Bontekoes werk sloot aan bij de in de zeventiende eeuw opkomende ‘rampenreisliteratuur’, een genre dat snel populair werd bij een groot publiek en waarvan uitgevers de mogelijkheden steeds handiger exploreerden na het eerdere succes van kleine uitgaafjes met verslagen over spectaculaire scheepsrampen. Tot hetzelfde genre behoorden het verslag over de overwintering op Nova Zembla van Gerrit de Veer en Fernão Mendes Pinto’s *Peregrinação*. Bontekoe, De Veer en Mendes Pinto boden de lezer rampen die waren ingebed in een veel uitgebreider en langer uitgesponnen verhaal vol exotische avonturen en waren daarmee voortzetters van de traditie van Marco Polo en John Mandeville en voorlopers van latere klassieken, van Defoes *Robinson Crusoe* (1719) tot Redmond O’Hanlons *Into the Heart of Borneo* (1984).²⁰³

Na de mislukte aanval op Macau begaf de vloot van Reijersen zich volgens de orders van Coen naar de Pescadores-eilanden, waar hij op 1 augustus 1622

begon aan de bouw van een ‘kasteel’ op een strategisch punt, vanwaar het Chinese kustverkeer kon worden geblokkeerd.²⁰⁴ Gedurende twee jaar (1622-1624) probeerden de Hollanders beurtelings de Chinezen gewapenderhand te imponeren en met hen te onderhandelen, maar de geschiedenis van de eerste Portugese vestiging op Lantau herhaalde zich. De Chinezen duldden geen stenen vesting als legitimatie voor een blijvende aanwezigheid en in februari 1623 vernam Reijersen tijdens een audiëntie bij de gouverneur van Fuzhou dat het kasteel moest worden ontruimd. De gouverneur suggereerde verplaatsing naar de baai van Taiwan en Reijersen stelde als voorwaarde dat de bewoners van Fujian hun handel met Manilla zouden staken. Toen de Hollanders geen aanstalten maakten het kasteel te verlaten, zond de nieuwe gouverneur van Fuzhou in het voorjaar van 1624 een invasieleger van tienduizend man naar de Pescadores, die het beleg sloegen rond het met achthonderdvijftig man bezette kasteel. In de zomer van 1624 verscheen een Chinese oorlogsvloot van honderdvijftig jonken. Zonder dat het tot een gewapend treffen kwam, bliezen de Hollanders op 26 augustus 1624 de aftocht.²⁰⁵ Het VOC-kasteel werd door de Chinezen verwoest.²⁰⁶

Naar het voorstel van de gouverneur van Fuzhou werd op het eiland Formosa voor het eerst een Hollandse vestiging gesticht die het langer uithield (1624-1662). Het ging in wezen om een stuk niemandsland tussen China en Japan dat ook na de schipbreuk van Alonso Sánchez onbenut was gebleven. De Chinese tactiek was inmiddels bekend: de vreemdelingen mochten zich vestigen op geïsoleerd en niet door Chinezen bewoond gebied dat niet tot het traditionele handelsnetwerk behoorde en kregen alleen de mogelijkheid te handelen met handelaars uit Fujian. Evenals op de Filippijnen kwam er een migratiestroom uit Fujian naar Formosa op gang die weldra het aantal oorspronkelijke bewoners overtrof. Deze tactiek van ‘l’empire immobile’ vertoont door de eeuwen heen een opvallende coherentie: evenals op Macau (Portugezen), de Filippijnen (Spanjaarden) en, veel later, Hong Kong (Engelsen), vormden de Chinese ‘toestemming’ aan de Hollanders om het oorspronkelijk niet door Chinezen bevolkte eiland te exploiteren en de sluipende kolonisering van Formosa/Taiwan door ‘kust-Chinezen’ de *hidden agenda* om de buitenlanders onder controle te houden en hen als ‘bezettingsmacht’ van barbaren tegen barbaren te gebruiken om gebiedsuitbreiding en handelsfaciliteiten voor China te verwerven.

2.2. INTUSSEN IN ENGELAND

Voordat de Hollanders in 1595 aan hun Aziatische avontuur begonnen, hadden de Engelsen al verschillende expedities uitgezonden om de weg naar het Oosten te

verkennen en Cathay te ontdekken.²⁰⁷ De Vlaamse cartograaf Gerardus Mercator (1512-1594) beval Richard Hakluyt in een brief van 28 juli 1580 aan de noordoostpassage naar Cathay te verkennen, omdat naar zijn idee na het eiland Nova Zembla een grote baai begon bij kaap Tabin. Daar zouden de Engelsen vast een grote havenstad vinden waar koopwaar uit Cathay werd aangevoerd en vandaar zouden ze de hele kust van Cathay kunnen exploreren. Hij schatte de afstand van die havenstad naar Cambalu (Khan-balik/Peking) op driehonderd Duitse mijlen.²⁰⁸ Hoe ernstig hij zich verrekende bleek tijdens de drie Hollandse pogingen de noordoostpassage te vinden.

In de periode van Jan Huygen van Linschotens verblijf in Goa leidde Ralph Fitch († 1611) in 1583 een expeditie over land die Goa bereikte. Fitch trok alleen verder, wist over land door te dringen tot Siam en Malakka (1588) en keerde in 1591 in Engeland terug.²⁰⁹ Toen de vloot van de 'eerste schipvaart' onder De Houtman in Bantam arriveerde was daar en elders in de Indische archipel de herinnering nog vers aan de verschijning van een Engelse vloot geleid door James Lancaster (1554-1618), die in 1592 via de Kaaproute de Indische archipel bereikte en op Sumatra Atjeh en op Java Bantam aandeed. De expedities van Fitch en Lancaster waren van beslissende invloed op de oprichting eind 1600 van 'The Company of Merchants of London Trading into the East Indies,' ofwel de Honourable East India Company. Lancaster leidde in 1601-1602 de eerste expeditie van de East India Company naar Sumatra en Bantam, waar tijdelijk een kleine factorij werd gesticht. Een tweede expeditie onder Henry Middleton bereikte Bantam en zeilde vandaar naar de Molukken (1604-1606) en werd in 1607 gevolgd door een derde. Aanvankelijk konden de Britten weinig greep krijgen op de specerijenhandel. Een vaste stapelplaats ontbrak en hun vloten werden west en oost van Malakka zwaar belaagd door Portugezen en Hollanders. De Engelsen richtten zich daarom steeds meer op India. Vanaf 1608 gebruikten ze Surat als entrepot, waar in 1612 een eerste Engelse factorij werd gesticht, in 1639 gevolgd door een factorij in Madras.

De toegang tot de Chinese handel was vooralsnog alleen indirect mogelijk. Een Britse vloot onder leiding van admiraal John Weddell had in 1637 tevergeefs geprobeerd handelscontacten te leggen met Kanton.²¹⁰ Hun avontuur verliep vrijwel volgens hetzelfde scenario als dat van Matelieff en opnieuw lieten de Chinezen barbaren door barbaren bestrijden. De Britten werden in Macau weinig gastvrij ontvangen en besloten ondanks Portugese vermaningen na enig oponthoud door te varen naar Kanton, in de gaten gehouden door Chinese oorlogsjonken. Ze kwamen niet verder dan een eiland in de Parelrivier, waar ze lang maar vergeefs

wachtten op toestemming om hun weg naar Kanton te vervolgen. De Britse frustratie leidde tot gewelddadigheden, waarop een aantal Engelse handelaars door de Chinese autoriteiten krijgsgevangene werd gemaakt. Op Portugese voorspraak werden ze vrijgelaten. De Britten kregen toestemming eenmalig handel te drijven, maar hen werd tevens te verstaan gegeven dat ze zich nooit meer moesten laten zien. Het zou ruim een eeuw duren voor de Engelsen zich opnieuw aan de poorten van China vertoonden.

Van de belevenissen van de vloot van Weddell is een levendig verslag bewaard in de dagboeken van Peter Mundy (ca. 1596-1667), die eveneens schetsen van China en Chinezen bevatten. Ze werden pas in 1919 voor het eerst gepubliceerd.²¹¹ Opmerkelijk is de ondanks de slechte ervaringen bewonderende toon, waarmee Mundy het belang van China samenvatte: 'This Countrie May bee said to excell in these particulers: Antiquity, largenesse, Ritchnesse, healthynesse, Plentifullnesse. For Arts and manner off government I thinck noe Kingdome in the World Comparable to it, Considered alltogether.'²¹²

2.3 EEN NEDERLANDSE GEZANTSCHAPSREIS

De VOC was intussen weinig gelukkig met de grillen van de Chinese kooplieden uit Fujian op wie ze was aangewezen en zag zich voor heel wat moeilijkheden geplaatst om haar aanwezigheid op Formosa te consolideren.²¹³ Ze zocht nog altijd naar een vestiging in China en naar formele handelsbetrekkingen. In 1644 bezetten de Mantsjoes Peking en riepen de Qing-dynastie uit. De Oostenrijkse jezuïet en geograaf Martino Martini (1614-1661) maakte de val van de Ming-dynastie als ooggetuige mee en schreef daarover het boek *De bello tartarico historia [...]* (Geschiedenis van de Tartaarse oorlog)²¹⁴, dat voor het eerst verscheen bij Plantijn-Moretus in Antwerpen in 1654. Martini was in dat jaar in Nederland en bezocht in Amsterdam de beroemde cartografische uitgever Joan Blaeu met een collectie Chinese kaarten en aantekeningen om een nieuwe atlas van China te laten maken.²¹⁵ Zijn *Novus Atlas Sinensis* die in 1655 bij Blaeu verscheen was met 17 kaarten en 171 pagina's tekst de meest complete geografische beschrijving van China. Als appendix werd *De bello tartarico historia* bij de atlas gevoegd. De Latijnse tekst werd in korte tijd op verschillende plaatsen herdrukt, in zeven talen vertaald en groeide uit tot het succesvolste boek over China na dat van Marco Polo. In 1660 verscheen de Nederlandse versie, *Het verwoest Sina, door den wreedten Tartar: Vervattende de schrickelycke Landt-verdervende Oorlogh, By de Tartars, In 't Ryck van Sina aangevangen*.²¹⁶

De machtsovername door de Mantsjoes was het startsignaal voor nieuwe Nederlandse activiteiten ter verkrijging van handelsrechten. De Hollanders boden de Mantsjoes hulp tegen een gemeenschappelijke vijand, de Ming-loyalist Zheng Chenggong (in Nederlandse bronnen Coxinga), die vanuit Amoy als zeerover de Nederlandse handel ondermijnde, Formosa wilde veroveren en zijn macht verder China in wilde uitbreiden.²¹⁷

In 1655 ging een eerste Nederlands gezantschap, geleid door de VOC-opperkooplieden Pieter de Goyer en Jacob Keyzer, op weg naar Peking. De hofmeester Johan Nieuhof (1618-1672) hield een journaal van de reis bij.²¹⁸ Het gezantschap volgde dezelfde weg van Kanton naar Peking als honderdvijfendertig jaar eerder het Portugese gezantschap van Tomé Pires. Maar dit keer was het niet de gezant van de verdreven sultan van Malakka maar de jezuïetenvertegenwoordiging aan het keizerlijke hof die de ongenode gasten zwart maakte.²¹⁹ Na aankomst in Peking maakte het gezantschap op 19 juli 1656 kennis met de inmiddels bejaarde Johann Adam Schall von Bell, die aan het hof in hoog aanzien stond. De jezuïeten werkten als vertalers en tolken en konden zo de berichtgeving over de Hollanders beïnvloeden. Bij stukjes en beetjes vernamen de Hollanders wat door de ‘Portugese papen’ tegen hen werd ingebracht: dat ze de Chinezen in Taiwan en Chincheu hadden aangevallen, dat ze drie dagen onder water konden leven en geen eigen land hadden maar leefden als zeerovers.²²⁰ Evenals Pires’ gezantschap ontvingen ze een training voor de ceremoniële audiëntie bij de keizer. Die kregen ze echter niet te zien. De Nederlanders waren wel zo slim de verplichte *koutou* – drie maal door de knieën en het hoofd drie maal ter aarde buigen voor de Zoon des Hemels – uit te voeren. Een kort tevoren gearriveerde Russische gezant had dit geweigerd, waardoor hij niet tot het hof was toegelaten. Hetzelfde overkwam andere gezanten. Nieuhof schamperde naar aanleiding van de Russische weigering in zijn journaal: ‘Zoo hooghartig zijn zommige menschen, dat ze haar gewaande grootsheid tot koste van er welvaart staande houden.’²²¹ De Hollanders moesten echter tot oktober wachten voor de keizer een allervriendelijkst antwoord gaf, waarin hij zich zelfs bezorgd toonde over de grote afstand die de Hollanders door weer en wind over zee naar zijn rijk moesten afleggen. Wie van zo ver kwam moest over acht jaar maar weer eens met een delegatie terugkomen en wat handelswaar meebrengen om de Hollandse onderworpenheid aan de Chinese keizer te tonen. In plaats van de verhoopte toestemming voor vrije handel ontvingen De Goyer en Keyzer voor de Republiek het statuut van vazalstaat van China.

Het dagboek bevat tevens het eerste Nederlandse gedicht dat werd geïnspireerd

door eigen waarneming van de Chinese realiteit. Nieuhof – onder de indruk van de verwoestingen door de Tartaren, waarmee het gezantschap op zijn reis regelmatig werd geconfronteerd – schreef naar zijn zeggen op een muur in het binnenhof van het voormalige keizerlijke paleis in Nanjing de volgende regels:

Bloeddorstige Belloon, wat blijft er ongeschonden,
Wanneer Uw zwarte toers in 's oorlogsonweer gloeit.
Een ander Troja is hier van de vlam verslonden
En 's konings hoffgezin verjaagt en uitgeroeit.²²²

De wederwaardigheden van het eerste Nederlandse gezantschap, met illustraties gebaseerd op schetsen van Nieuhof, werden in 1665 gepubliceerd als *Het Gezantschap der Neêrlandtsche Oost-Indische Compagnie, aan den grooten Tartarischen Cham, Den tegenwoordigen Keizer van China: waarin de gedenkwaerdigste Geschiedenissen, die onder het reizen door de Sineesche landtschappen [...] sedert den jaren 1655 tot 1657 zijn voorgevallen [...] verhandelt worden. Beneffens Een Naukeurige Beschrijving der Sineesche Steden, Dorpen, Regeering, Weetenschappen, Hantwerken, Zeden, Godsdiensten, Gebouwen, Drachten, Schepen, Bergen, Gewassen, Dieren, etc. en oorlogen tegen de Tartars. Verciert met over de 150 Afbeeldsels, na 't leven in Sina getekent, en beschreven.*²²³ Deze laatste toevoeging had groot belang. Vooral na 1640 waren er in de Nederlanden verschillende vertaalde reisbeschrijvingen en beschrijvingen van China in druk verschenen, waaronder die van Mendes Pinto (1652), Martini (1660) en Marco Polo (1664), voorzien van fantasie-illustraties. Johan Nieuhof tekende China echter 'naar het leven' en dat was voor het eerst in Europa.²²⁴

Helaas was de authenticiteit van zijn tekenwerk en reisverslag hetzelfde lot beschoren als die van het relaas van Marco Polo. Zoals het laatste door Rustichello naar de smaak van westerse lezers werd omgevormd, werden de tekeningen van Nieuhof door zijn broer, de graveur, naar westerse smaak geretoucheerd. Dezelfde broer bewerkte voor de boekuitgave tevens de tekst van het reisjournaal. Ook dit vertekende beeld van China werd een succes. Het boek beleefde meerdere drukken en werd in het Frans, Duits, Engels en Latijn vertaald. De illustraties zouden de bron bij uitstek gaan vormen voor de chinoiserie-mode die in Europa in opkomst was.²²⁵

De Amsterdamse uitgever van Nieuhofs relaas, Jacob van Meurs, gaf kort na het verschijnen van diens boek een prestigieus geïllustreerd compilatiewerk over China uit van de hand van de jezuit Athanasius Kircher, *China Illustrata* (1667).²²⁶ Drie jaar later verscheen bij dezelfde uitgever een door Olfert Dapper (1636-1689)

samengesteld en rijk geïllustreerd verslag van een VOC-missie naar de onderkoning van Fujian en van het gezantschap van Pieter van Hoorn aan de Chinese keizer (1665): *Het gedenkwaardig bedrijf der Nederlandsche Oost-Indische Maetschappij, op de kust en in het keizerrijk van Taising of Sina* (1670). Ook deze Nederlandse gezantschappen leverden geen enkele handelsovereenkomst op. Een werkje dat contrasteerde met de verslagen van de gezantschapsreizen was het *Kort verhael van d'avontuerlijke voyagien en reysen* (1657), waarin Paulus Olofsz Rotman beschreef hoe hij met acht lotgenoten de schipbreuk van zijn schip *De Koe* overleefde dat in 1652 op de kust van Fujian verging. Het negental trok te voet door de provincie en werd door Chinese boeren met stenen onthaald en uitgescholden voor 'rode honden' tot lokale mandarijnen hen naar Amoy zonden, waar Coxinga hen op een jonk naar Batavia zette.²²⁷ Reisliteratuur van allerlei aard was populair en in de periode 1660-1670 viel er een duidelijke hausse van boeken over China waar te nemen.²²⁸

Behalve door de vertekeningen van Rustichello en Nieuhofs broer werd de westerse fantasie rijkelijk gevoed door verslagen van de exotische reizen van later als zodanig ontmaskerde 'travel-liars'. Ook de in deze tijd heruitgegeven Mandeville en Mendes Pinto spraken tot de verbeelding van de Nederlandse lezer. De populariteit van boeken over verre landen, vreemde culturen en exotische avonturen had natuurlijk veel te maken met de door de Nederlandse Oost-Indische handel en de aangevoerde oosterse producten gewekte belangstelling. Bovendien waren boeken betaalbaarder geworden voor een in het zeventiende-eeuwse Nederland steeds beter geschoolde middenklasse en was men bereid geld voor een mooi boekwerk uit te geven, zoals blijkt uit de dure, rijk met kopergravures geïllustreerde uitgaven van Jacob van Meurs. Dergelijke geschriften maakten het de westerling niet altijd gemakkelijk feit van fictie te onderscheiden en voedden wederom het fantasiebeeld van Cathay. Of 'de gemiddelde lezer' zich om dat onderscheid bekommerde is overigens nu even goed als toen de vraag. Slechts een betrekkelijk kleine groep directe belanghebbenden (geleerden, handelaars, bewindslieden en zeevaarders) was het louter te doen om de feiten. Natuurlijk had ook de gewone lezer een flinke honger naar echte kennis over verre streken, waar de auteurs en uitgevers dan ook handig op inspeelden. In de vaak ellenlange boektitels werd de authenticiteit van het beschrevene en het feit dat de auteur het zelf had gezien en meegemaakt breed uitgemeten en ook de auteur benadrukte zijn waarheidsliefde en betrouwbaarheid met een uitgebreid arsenaal van verzekeringen aan zijn lezers dat hij het echt allemaal zelf had gezien, gehoord, gevoeld, geproefd en geroken. Maar dat deed de auteur die iets verzon ook. En de

reisliteratuur had en heeft een belangrijk deel van haar populariteit te danken aan het exotische, het anders-dan-thuis element. Hoe vreemder hoe mooier.

Kunstenaars konden in de afbeeldingen en beschrijvingen inspiratie vinden; de gewone lezer bleef de boeken met belangstelling en plezier lezen, ook al wist hij dat het fantasielectuur was. Zo bleef in de negentiende eeuw het eerste doorwrochte reisverslag over West-Mongolië en Tibet, *Souvenirs d'un voyage dans la Tartarie* (1851) van de Franse missionaris Régis-Evariste Huc, in wetenschappelijke kringen vrijwel onbesproken of werd het naar het rijk der fabelen verwezen, terwijl het bewerkt tot kinderboek een groot succes was in Frankrijk.²²⁹

2.4. CONCURRENTIE

Aanvankelijk profiteerde vooral zeevarend Nederland van de verzwakte positie van Spanje en Portugal in de Oost. In de tweede helft van de zeventiende eeuw kreeg het zware concurrentie van Engeland, dat uiteindelijk de leidende positie in de zeevaart overnam. Beide landen voerden grote hoeveelheden Chinese producten naar Europa en zorgden voor een verspreiding op grote schaal van porselein, zijde, hout- en zilverwerk en thee. Eerder waren fraaie oosterse kunstvoorwerpen voorbehouden aan vorsten en vermogenden in Italië, Portugal en Spanje. De intensivering van de handel door Engelsen en Hollanders verlaagde de status van het aardewerk tot die van gewaardeerd sier- en huishoudporselein. De populariteit van thee veroorzaakte een explosieve handel in porseleinen tafel- en theeserviezen. De Chinese producten waren zo gewild dat het de moeite loonde imitaties te vervaardigen. In de eerste decennia van de zeventiende eeuw verschenen in Engeland en Nederland al de eerste imitaties in hout, aarde- en zilverwerk op de markt. De versieringen waren geïnspireerd op Chinese voorbeelden of ontleend aan de beelden die inmiddels in Europa bekend waren. De grote vraag uit Europa leidde tot een betere afstemming op de heersende smaak van de producten die uit China werden aangevoerd. De Chinese producenten gingen maken waar vraag naar was ('chine de commande') en zagen zich genoodzaakt hun procédés op massaproductie af te stemmen.²³⁰ De Europeaan kon bij een handelshuis een theeservies voorzien van zijn familiewapen bestellen of sierporselein verlucht met spreekwoorden laten maken. Die ontwikkelingen leidden tot een stereotypering en ontautentisering van Chinese decoratiemotieven: de chinoiserie deed haar intrede in de toegepaste kunst.

2.5 DE EERSTE LITERAIRE CHINOISERIE

De hausse in het aanbod van boeken over China leverde schrijvers stof voor de eerste literaire verwerkingen van de Chinamode.²³¹ Het gewelddadige einde van de Ming-dynastie bleek zich uitstekend te lenen voor bewerking binnen de vigerende classicistische literatuuropvattingen. Hier ging een cultuur, een wereldrijk te gronde en zag men kans een klassiek tragisch thema aan een oosterse kapstok te hangen. De gegevens vond men in het populaire boek van Martini.

Nederlands grootste dichter Joost van den Vondel (1587-1679) was de eerste die een werk gebaseerd op deze Chinese stof publiceerde. In 1667 verscheen zijn treurspel *Zungchin, of Ondergang der Sineesche Heerschappije*.²³² Het was zijn enige toneelwerk dat, anders dan zijn bewerkingen van bijbelse en klassieke onderwerpen, eigentijdse stof behandelde. Hij trok een parallel tussen de val van Peking en de val van Troje en Jeruzalem (Nieuwhof deed hetzelfde in zijn gedicht ten aanzien van Troje en Nanjing) en kon daarmee, voldoende aan de strenge voorschriften van de classicistische tragedie, iets nieuws brengen. In zijn voorwoord beargumenteerde hij de keuze van de recente stof als volgt:

Eeuwigheit, geduurzaamheit, bestendigheid blijven de Godtheit eigen, die de weereltsche maghten onverwrikbaere paelen zet, en, gelijk profeet Daniel zeght, tijden en jaeren verandert; rijken overvoert en bevestigt; ons leerende geene zekerheit, buiten Godt, in veranderbaere dingen te stellen. Op deze veranderingen van staeten en doorluchtige personaedjen draven de treurspeelen doorgaens ten toneele, die, naer datze van te grooter nadruk zijn, te heerlijker boven de minderen uytsteeken. Onder zoodaenigen magh dit voorbeelt van den Sineeschen Keizer Zungchin, onlangs voorgevallen, onder de naemhaftigste met recht gerekent worden: want hy, de leste telgh uit den befaemden stamme en geslachtsboom der Taimingen, omtrent dryhondert jaeren in volle eere, sleepte door zijnen val met zich dien bloedigen inbreuk van den grooten Cham, keizer der Tartaren, en gaf heldendichteren stof om eene Ilias hier mede te stoffeeren.²³³

Bovendien kon Vondel als katholieke bekeerling uitdrukking geven aan zijn bezorgdheid over de weinig rooskleurige positie van de missionarissen in China.

De kruisboom, voorheene van de eerste ontsluiteren der Sineesche weerelt weder met onvermoeiden arbeit, in Sina geplant, begon, onder de heerschappy van keizer Zungchin, adem te herscheppen, te bloeien, en te groeien, en ongelijk veiliger onder d' opgaende regeeringe van den jongen Tarter [Shunzhi]; ook zulx dat koninginnen, vorsten, de grooten van het hof, besneënen, mandarijnen, amptenaeren, en ontelbaere duizenden, de Wet van den eenigen verlosser der menschen omhelzende, zich in het zuivere waschbadt der wedergeboorte lieten baden: maar helaes de jonge keizer, die de waerheit in 't openbaer begenadighde, en zelf, als een herboren Konstantijn, overbodigh was zich het

juk des gekruisten t'onderwerpen, ten waere het verbodt van de veelheit der vrouwen hem t'onverdraeghaem scheen; komt, door gehengenis der goddelijke voorzienigheid, welker voetstappen onnaspoorbaar zijn, ontijdigh t'overlijden. De wispelturige nazaet, gelijk een andere Herodes, te licht geloovende dat d'opgang van den Europeeschen godtsdienst den ondergang zijner kroone voorspelde; verandert nu alle genade in onverzetbaeren haet en vyantschap. Zoo worden de katholieke kruisgezanten plotseling overvallen en verdrukt, waerom de getrouwe arbeiders in den ooght der zielen, ter naeuwer noot, den wreeden klauwen der Tartarische tygeren ontschuilten.²³⁴

Hier was Vondel zeer actueel en gaf hij vrijwel de contemporaine toestand in China weer. Dergelijke informatie kon hij niet ontleen aan het in 1654 gepubliceerde boek van Martini, dat niettemin naast de reisbeschrijving van Nieuhof zijn voornaamste bron was.²³⁵ De Duitse jezuïet Johann Adam Schall von Bell, een zeer gewaardeerde astronoom aan het Chinese hof te Peking en tevens als tolk de invloedrijke schakel tussen het eerste Nederlandse gezantschap en de Zoon des Hemels, was na de dood van de hem zeer welgezinde eerste Mantsjoe-keizer Shunzhi (1661) in ongenade gevallen en ook andere in China werkzame missionarissen werden vanaf 1665 tijdens een golf van vreemdelingenhaat vervolgd en hun volgelingen met de dood bedreigd. Vondel was van die vervolgingen op de hoogte omdat de met hem bevriende uitgever Joan Blaeu in correspondentie stond met jezuïeten in Peking.²³⁶ Dat hij het treurspel schreef ter nagedachtenis van Schall, die in het stuk als raadgever en vertrouweling van keizer Zungchin en keizerin Jasmijn een belangrijke rol speelt, lijkt echter weinig waarschijnlijk.²³⁷ Wel kan Vondel uit de brieven hebben geweten dat Schall op 15 april 1665 ter dood was veroordeeld en ritueel in duizend stukken zou worden gehakt.²³⁸ Dat vonnis werd echter niet voltrokken. Kort na de uitspraak werd Peking getroffen door een hevige aardbeving. De stad werd in diepe duisternis gehuld, er werd een vreemdsoortige komeet waargenomen en het deel van het keizerlijk paleis waar het vonnis was uitgesproken brandde af. De missionarissen zagen er de hand van God in en de bijgelovige Tartaren en Chinezen schrokken enorm. Op 2 mei 1665 werd het vonnis herroepen. De aan het hof verkerende missionarissen – negentien jezuïeten, drie dominicanen en een franciscaan – werden naar Kanton gedeporteerd, waar ze vijf jaar verbleven.²³⁹ De vierenzeventigjarige Schall bleef verlamd en ernstig verzwakt door gevangenschap, verhoren en martelingen achter in Peking, waar hij op 15 augustus 1666 overleed. Pas nadat de jonge keizer Kangxi (1654-1723) in 1669 zijn ambt aanvaardde keerden de missionarissen terug naar Peking.²⁴⁰

De informatie van Martini en Nieuhof, aangevuld met details uit de brieven die Blaeu bereikten, verwerkte Vondel in het toneelstuk, dat de ondergang van de Ming-dynastie tot onderwerp heeft. Een staatsgreep van opstandelingen, geleid door de

tiranieke rebellenleider Lykungzus (Li Zicheng), brengt keizer Zungchin (Shunzhi) ten val. Die doorsteekt zijn dochter om haar uit de handen van de vijand te redden en verhangt zich daarna met een kousenband aan een pruimenboom. De keizerin en trouwe hofdienaren volgen zijn voorbeeld. Lykungzus zal echter maar kort op de troon zitten. De Ming-generaal Uzangueius (Wu Sanguei) roept de Mantsjoes te hulp tegen de rebellen.

Schall speelt een glansrol als onvermoeibare strijder tegen de heidense Chinese offervinders, waarzeggers en tekenduiders. Zacht maar beslist vermaant hij keizer Zungchin en keizerin Jasmijn keer op keer over hun geloof aan voorspellende tekenen en dromen, en probeert hij hen te doordringen van de christelijke geloofswaarheden. Een ‘Rey van [christelijke] Priesteren’ begeleidt de gebeurtenissen en verhaalt de geschiedenis van de missie in China. Met dat laatste preluderen ze op de verrassende verschijning van de geest van Franciscus Xaverius aan het eind van het stuk. De ‘apostel van het oosten’ en de grondlegger van het missiewerk in China, vat de gebeurtenissen na de troonbestijging van Lykungzus kort en bondig samen en spreekt de missiepriesters moed in. Die besluiten met het uitspreken van hun vertrouwen in een lichtende toekomst na de zware tijden die ze doormaken.

De Geest van Xaverius:

Altaergenooten, mijn gebroeders, wilt niet vreezen
In dezen overgank van 't rijxhof der Sinezen:
Lykungzus hangt te los aen 't wankel avontuur:
Want Uzangueius zelf, de wachter, wil den muur
Ontsluiten voor het heir des Tarters. dees, aen 't bruizen,
Zal, als een waterval door opgezette sluizen
Inberstende, al het lant zet in een bare zee,
Velt winnen; de tyran Lykungzus deze ste
Verbaest verlaeten, vliên met zijn geroofde schatten,
Omkomen, en Peking het nieu gezagh zien spatten,
[...]
Dan wil de groote Cham, in dezen ommezway
Van staten, Tartarye, en Sina, en Kathay,
In eene heerschappy, gesmolten, trots regeeren.
Hy zal uw vryheit niet besnoeien maer vermeereren,
Terwijlge 't Heidendom herbaert door Christus wet,
Tot dat zich d'afgront, dol van nijt, hier tegens zett',
De nazaet opgeroit [opgeruid], en zonder reên verbolgen,
Besta den godsdienst straf te dreigen en vervolgen,
Den Bonsien [Chinese priesters] ten gunste, en hun vervloekt altaer.
Zoo ging het in Japon, geleden vijftigh jaer.
Het wettigh strijden gaet voor 't heerlijk triomfeeren.

Wie kan Godts oordeel en voorzienigheit grondeeren!
Want krachtigh trefte 'twit en oogmerk daerze op mikt,
Terwijlze lieflijk 't voorgeziene in orde schikt.

Rey:

Al zienwe boven 't hoofd veel donkre wolken hangen;
Wy geven ons aen Godts voorzienigheit gevangen,
Met onvermoeit gedult, uit ootmoedt en ontzagh.
Het licht komt, na den nacht, veel schooner voor den dagh.

EYNDE²⁴¹

Zungchin werd nooit opgevoerd en kon in de loop der tijd op weinig belangstelling van Vondelianen rekenen.²⁴² Mogelijk was de gekozen Chinese stof in zijn tijd te exotisch en te recent voor een treurspel volgens de classicistische regels. De thematiek van de 'staatzucht' bood binnen Vondels oeuvre meer van hetzelfde, terwijl de uitwerking ervan in een proselitisch pleidooi voor het katholieke missiewerk in China niet bijzonder goed zal zijn gevallen in het protestantse Nederland. Het stuk is eerder een curiosum dan een meesterwerk en lijkt ook bijna drieëneenhalve eeuw later weinig 'bühnefähig'.

De jeugdige schrijver Joannes Antonides van der Goes (1647-1684) was zonder op de hoogte te zijn van de actuele problemen eveneens aan een classicistische dramabewerking van de val van Peking begonnen. Zijn toneelstuk *Trazil, of overrompelt Sina, treurspel* voltooide hij in 1666, op achttienjarige leeftijd.²⁴³ Het werd in 1685 postuum gepubliceerd. Vondel bedacht het werkstuk, dat hij had mogen inzien en waarover hij met zijn jonge collega correspondeerde, met een gedicht:

*Op het Sineesch treurspel,
van J. Antonides vander Goes*

Missus in imperium magnum

Lykungzus²⁴⁴ bout zijn troon vol moedt,
Als hy Zunchin²⁴⁵ heeft kleen gekorven,
Gehakt aen stukken zoo verwoet,
In root ciment van 's keizers bloet:
Maer eer de rijxbouw is bestorven,
Barst Xunchi,²⁴⁶ als een hooge vloet,
Ten rijke in, stoot het met den voet
Om verre. Een rijk met kracht verworven
En dwingelandye, staet niet lang.
Wat 's heerschappy? een overgang.²⁴⁷

Antonides baseerde zijn stuk weliswaar op hetzelfde thema – de vergankelijkheid van de macht – en op dezelfde bron – Martini –, maar kwam met iets heel anders voor de dag. Hij richtte zich op de opkomst en ondergang van Trazil, de opstandeling die een eind maakte aan de macht van de Ming-dynastie en kort daarop van de troon werd gestoten door de Mantsjoes. Verder koos hij voor meer actie en spektakel op het toneel, geheel in de geest van de furore makende regisseur Jan Vos.²⁴⁸ Wreedheden, moord en doodslag, heftige woordenwisselingen en hoog oplopende emoties bepalen de sfeer van het stuk. Antonides ging aanzienlijk vrijer met de historische stof om dan Vondel en verdiepte zich meer in de Chinese zijde. Hij verwijst naar Confucius en biedt via Chinese personages stevige kritiek op de imperialistische bedoelingen van de jezuïeten, waardoor zijn stuk een anti-katholieke tendens krijgt. In het stuk wordt de Ming-keizer door Trazil vermoord. De laatste wil zich na de inval van de Tartaren ophangen aan een vijgenboom. Hij wordt echter ‘noch levendig’ gegrepen door de toekomstige Mantsjoe-keizer Xunchi (Shunzhi), die hem hoogstpersoonlijk ‘de lendenen intrapt’. Daarna gebiedt Xunchi zijn ‘legerscherprechters’ Trazil ‘aen een hofkolom te verworgen’.

De zaak van de christelijke missie benadert Antonides zoals gezegd aanzienlijk kritischer dan Vondel. Twee missionarissen, Urbaen en Ignatius, worden als spionnen van de vijand voor Trazil geleid. De leider van de Chinese priesters blijkt goed geïnformeerd over de daden die uit naam van het christelijk geloof her en der in de wereld worden verricht. Hij werpt het brave tweetal de plunderingen en martel- en moordpartijen voor de voeten waaraan hun geloofsgenoten zich schuldig maakten in Mexico, Peru en Japan. De hoofdpriester dringt dan ook op de terechtstelling van het stel aan. Trazil wil daar echter vooralsnog niets van weten.

Het treurspelkarakter van zijn toneelstuk benadrukte Antonides in een ‘Kort inhoud’ op rijm:

Trazil rukt Sina om door Keizermoordery;
 Besnoeit de Vorstestam en d’overige telgen.
 Verraders visschen, in die kroontwist, op hun ty,
 En noden Tartarie om Sina in te zwelgen.
 Vorst Xunchi breekt in ’t hof van Peking met zijn magt,
 En krijgt by avontuur ’t Sineesch gezach gevangen.
 Zoo *Overrompelt* hy heel *Sina* in de nacht.
 Haer keizer wort in ’t hof bespot en opgehangen.
 De vreugde en rou ontmoet op ’t krachtigst hier elkander.
 Zoo rolt de heerschappij van d’eene Vorst op d’ander.

Dezelfde historische gebeurtenis leverde stof voor twee Duitse romans. In 1670

verscheen te Amsterdam *Aeyguan, oder der Grosse Mogol* van Christ. W. Hagdorn en in 1673 te Hamburg *Der Asiatische Onogambo* van Eberhard Werner Happel.²⁴⁹ De bekendste bewerking van het historische gegeven werd echter het Engelse toneelstuk *The Conquest of China, By the Tartars* (1676) van Elkanah Settle. Het is de enige dramabewerking waarvan bekend is dat ze ook in die tijd werd opgevoerd, ook al werd het een theateraal fiasco.²⁵⁰ Settle was een tweederangs toneelschrijver en de producent van exotisch spektakeltheater. In 1692 schreef hij het libretto voor Purcells opera *The Fairy Queen*, gebaseerd op Shakespeares *A Midsummernight's Dream* en verlucht met 'Chinese' zang en dans. Naar verluidt trad hij in zijn nadagen op als acteur, gekleed in een met draken versierd gewaad naar eigen ontwerp.²⁵¹

De toneelstukken en romans baseerden zich alle op Martini's relaas van de val van Peking en verwerkten dus recente stof; er is wel gezegd dat men rond 1670 in Europa beter geïnformeerd was over China dan in 1970.²⁵² De verwerking van de stof geschiedde geheel volgens de voorschriften van de heersende literaire mode. 'De Chinese personages zijn helden en schurken naar Westers model, de contemporaine evenbeelden van bekende figuren uit de klassieke en bijbelse geschiedenis'.²⁵³ Als er al iets Chinees aan was, kon dat slechts in de kleding en het decor tot uiting komen. Zover was de toneeltraditie echter nog niet.

Geheel andere, maar niet veel minder recente stof verwerkte Matthijs Cramer in *Borts Voyagie naer de Kuste van China en Formosa* (1670). Daarin verdichtte hij de avonturen van de Nederlandse oorlogsvloten die in 1662, 1663 en 1664 onder leiding van Balthazar Bort de Mantsjoes aan de Zuid-Chinese kust ter zijde stonden in hun strijd tegen Zheng Chenggong (Coxinga), de Chinese krijgsheer die de Nederlanders in 1661 uit Formosa had verjaagd.²⁵⁴ Cramer diende onder Bort en zette elk wapenfeit vlot op rijm. Niet zelden maakte hij een nieuwe tekst op een bekende zangwijs. Het boek is een bonte verzameling vreugde- en lofzangen en gelegenheidsgedichten, waarmee de Nederlandse soldaten de moed er uitstekend in moeten hebben kunnen houden.

Zoals dat in soldatenliederen hoort had Cramer een duidelijk vijandbeeld. De 'Chneese Honden' zijn een 'Godt-vergeten volck' van lafbekken, dommeriken, heidenen en zelfingenomen opscheppers. Maar ze hebben natuurlijk geen schijn van kans tegen de heldhaftige 'Getrouwe Batavieren', die met de hulp van God en onder de bezielende leiding van admiraal Bort de Chinezen uit hun steden verdrijven en over de kling jagen. Bort genoot een grote reputatie, blijkens het begin van het volgende gedicht op de inname van Pehoe (de Pescadores).

*Hier komt de Roe
Al voor Pehoe*

Na dat den vuur'gen Draeck (den grooten Godt der Chneesen)
Door waen, en hoogmoedt was ten Hemel opgereesen,
Soo spoogh hy vuur en vlam al uyt syn wijde muyl,
Dan doock hy weer voor neer gelijk een scheelen Uyl,
De trotsheyt hiel de moet door pocchen, en door blasen,
Dat onsen Krijghs-vooght Bort nae haer eens keerde toe;
Soo beefde 't platte Landt van 't heyligh Landt Pehoe:
Een yder kon dit Hert, 't had veelen proef gegeven,
Syn Degen gaf, en nam daer menigh een het leven:
d'Onnoos'le was hy hulp; maer Krijgers dien hy naed
Zijn voor sijn houwers klingh als Hoenders voor 't gebraed.²⁵⁵

Een verovering ging als volgt in zijn werk:

Sy quaemen aen als woede Leeuwen,
Elck brulde met een groot geschal,
Sy sochten ons door yslijck schreeuwen
Te jagen van haer Stadt, en wal;
Maer doen op haer wiert los geschoten,
Doen storten neer vier van haer grooten.

Elck nam de vlucht als wilde voogels,
Het hert sonck achter inde hiel;
Sy waren bangh voor loode koogels,
Daer was niet een die stant behiel;
Dus wierden al de Chneese Honden
Met Schande van haer Stadt gesonden.

Doen bouwde wy als kloecke Helden
Een Battery, al voor haer Poort,
Waer op men oock drie Koppen stelden
Tot schrick al vande heele Noort.
[...]

Doen vielen wy met hant Granaten
Al onder haren hoogen muur,
[...]
Wy stormden voort met goe Couragie,
Gelijckerhant met alle man,
Men kaptten Loe hier tot Pottagie,
Dus viel de struyff al inde pan,
En soo is 't roofnest overwonnen.²⁵⁶

Behalve in de wapenfeiten vond Cramer inspiratie in de Chinese zeden en gewoonten, die hem allemaal even heidens en belachelijk voorkwamen. Hij schreef verzen op de strijdkreten van de Chinezen, op de hoed en het gewaad van een voornaam slachtoffer, op de ongeschoren koppen die als afschrikwekkend voorbeeld op speren werden gezet en op het Chinese Maanfeest.

Op den eersten dagh der Chineese Nieuwe Mane

Dit is den Feest-dagh, die den Tater en Chinees
Met grooten yver viert, te lande en te water,
Haer Vlagh en Wimpel waeyt, men slaet de gommen hees,
Soo dat de lucht bestelpt van al 't geklep geklater;
Men eet, men drinckt, men speeldt, men juyght, en telckens weer an,
Soo offert d'Offer-paep, en doet den Duyvel eer an.²⁵⁷

Pieter van Hoorn, de leider van het tweede VOC-gezantschap dat naar Peking reisde (1665), zorgde voor een andere primeur. Hij was de eerste Nederlandstalige schrijver die zich door een Chinees literair werk liet inspireren, al kende hij zelf geen Chinees.²⁵⁸ Tijdens zijn verblijf in China kwam hij in contact met de Mechelse jezuit Philippe Couplet (1624-1692), een goede vriend van Joost van den Vondel en Joan Blaeu, die hem een Latijnse vertaling van een deel van de Vier Boeken, de klassieke basisteksten van het confucianisme, ter lezing gaf.²⁵⁹ Vooral het eerste boek, de *Lunyu* (Uitgelezen gesprekken of Analecta), trok zijn aandacht. Hij maakte een selectie van korte fragmenten over de deugd en verwerkte die in een leerdicht dat in 1675 te Batavia verscheen als *Eenige Voorname eygenschappen van de waren Deugd, Voorsichticheydt, Wysheydt en Volmaecktheydt, getrocken uyt den Chineschen Confucius*. Een fragment:

De Ryckdom en haer glans een huys verciere kan
Maer Deugd in 't hart gevest verciert een eerlijck man;
Men soeckt dan wat men wil 't zy ryck of eel of aerdigh.
De Deugd, de Deugd alleen op aerden is pryswaerdigh:
De Deughd is 't principael, vrij minder is het Geldt.
Want Deugd is Ryckdoms heyl, maer On-deughd Ryckdom queldt.²⁶⁰

Van Hoorn droeg het boekje op aan zijn 'Waerde Huys-vrou, en Kinderen' en schreef in zijn voorwoord:

Over de Deugd is veel geschreven, [...] nochtans schynt my toe dat den Chineschen Confucius de selve meerder, en klaerder met woorden heeft uyt-gedruckt en afgemaelt als my van eenige Europese Scribenten is voorgekomen. [...] Het vermaeck dat ick in dese

Confucium hebbe gevonden, heeft my aan geleydt om de voornaemste eyenschappen daer mede hy de ware Deugdt, als mede de Voorsichtichheydt, Wetenschap, Wysheydt en Volmaecktheydt, heeft willen te verstaen geven, op Rym te stellen en UE. gesamentlyck toe te eigenen, en overmits de Deugdt algemeen en voor yder een goed is soo hebbe 't selve door den Druck wel willen gemeen maecken, te meer myns wetens daer inne niets gevonden werdt, 't gene onse Religie of de Policy nadeeligh of strydigh is.²⁶¹

De laatste toevoeging was geen overbodige luxe in een tijd waarin de jezuiteten onder vuur lagen vanwege de manier waarop zij de leer van Confucius propageerden als een wereldlijke zedenleer die weliswaar vervolmaakt werd door het Evangelie maar daar niet door werd vervangen.²⁶² De complete Latijnse vertaling van de Vier Boeken, een werk dat was begonnen door Matteo Ricci, verscheen overigens pas in 1687 te Parijs onder de titel *Confucius Sinarum Philosophus*. Het ziet ernaar uit dat Van Hoorn de eerste Europese leek was die over de leer van Confucius publiceerde.²⁶³ Zijn boekje is een verre voorloper van de talloze bundeltjes op de Europese smaak toegesneden Chinese en oosterse levenswijsheden die nog altijd met grote regelmaat verschijnen.

Naast de chinoiserie in de toegepaste kunst en in de literatuur, begon zich ook in de wetenschap een zekere Chinamanie te manifesteren. De beroemde Leidse arabisten en oriëntalisten professor Josephus Scaliger (1540-1609) en professor Jacobus Golius (1596-1667) hadden zich met gepaste wetenschappelijkheid in de Chinese tijdrekening verdiept. Golius' leerling Isaac Vossius (1618-1689) ging echter rigoreuzer te werk. Hij waagde het om op grond van Martini's beweringen over de geschiedenis van China het gezag van de Bijbel in twijfel te trekken. Hoe konden er Chinese keizers hebben geleefd voordat de wereld geschapen was? En waarom meldden de Chinese kronieken niets over de zondvloed?²⁶⁴ Hij gebruikte wat hij over China had gelezen als maatstaf om westerse misvattingen en misstanden aan te tonen, een benaderingswijze die tijdens de Verlichting een grote bloei zou doormaken en die na het uitroepen van de Volksrepubliek onder Mao-gezinde schrijvers wederom de kop opstak.

2.6. DECORATIEVE CHINOISERIE

Terwijl in Engeland en Nederland het Chinese theeservies bij de gegoede burgerij op tafel stond en op stillevenen prijkte, heerste in de omliggende landen een chinoiserie-hausse aan de vorstenhoven. Rond 1670 beleefde het hof van Lodewijk XIV een ware Chinagekte, die dankzij de praalzieke uitstraling van de koning oversloeg naar andere vorstenhuizen. Le Roi Soleil liet voor zijn favoriete concubine een 'Trianon de Porcelaine' bouwen in het park van Versailles en niet lang daarna verrezen er Chinese paviljoens, pagodes en tempeltjes van Drottingholm (Zweden) tot Palermo (Sicilië) en

van Sintra (Portugal) tot Tsarkoje-Selo (Rusland).²⁶⁵ Ook in de ontwerpen van behangselpapier en meubilair verbreidden de chinoiserieën van het hof van Lodewijk zich door Europa.²⁶⁶

Geleidelijk raakten de chinoiserie-artikelen ook onder de gegoede burgerij buiten Nederland en Engeland verspreid. In Frankrijk kwam in de eerste helft van de achttiende eeuw een verfijnde aardewerkindustrie tot bloei. Fabrieken in onder meer Nevers, Moulins, Rouen en Sinceny stegen tot grote hoogten in de vervaardiging van de zogenaamde faïences, waarop veelvuldig Chinese motieven en voorstellingen werden gebruikt.²⁶⁷ In 1708 werd in de Duitse stad Meissen het eerste Europese porselein vervaardigd.²⁶⁸ Het gelijknamige aardewerk werd een geliefd sierobject, evenals het Delfts blauw aardewerk uit Nederland.²⁶⁹ Het Chippendale- en Louis XIV-meubilair raakte in de mode en in Lyon werd befaamd zijdewerk vervaardigd. De wilde Engelse tuin werd voorzien van watervalletjes, doolhofjes, beekjes, bruggetjes, theepaviljoens, pagodes, grotten en rotspartijen en deze Anglo-Chinese tuinarchitectuurstijl vond wijde verspreiding door Europa.²⁷⁰ In Nederland beperkte de rage zich voornamelijk tot theekoepeltjes. Pas in 1790 liet ook de VOC-koopman Scherenberg te Baarn een Chinees park aanleggen.²⁷¹ In paleizen, kastelen en buitenhuizen werden Chinese kamers ingericht – in Nederland in Huis ten Bosch – en in de rococostijl van de Franse schilders werden tal van Chinese motieven verwerkt. Schilders als Jean-Baptist Pillement, François Boucher, Christophe Huet en Antoine Watteau toonden zich meesters in deze decoratieve schilderkunst en vervaardigden in opdracht wandversieringen voor de Chinese vertrekken van vermogende families.²⁷² Rond 1750 trad een zekere verzadiging van de afzetmarkt op en begon de belangstelling voor de decoratieve chinoiserie geleidelijk af te nemen.²⁷³

2.7. CHINOISERIE OP HET TONEEL

De decoratieve component van de China-hausse leende zich ook uitstekend voor toepassingen in de toneelkunst. Aan het hof van de Zonnekoning werden tijdens bals en maskerades Chinese maskers en exotische gewaden gedragen en doste men dansers uit als pagodes of Chinese vorsten. In de rococostijl versmolt de chinoiserie met elementen uit de populaire Italiaanse commedia dell'arte en ontstonden harlekinaades. Deze luchtige, weemoedig-komische taferelen deden het goed in de schilderkunst en op het toneel. In 1692 verscheen het eerste chinoiserietoneel in het Franse theater: *Les Chinois* van Régnard en Dufresny, opgevoerd door een gezelschap Italiaanse komedianten. M. Naigeon schreef kort daarop een komische eenakter onder dezelfde titel. Zeer succesvol was ook het exotische ballet *Les fêtes chinoises*.²⁷⁴

In Engeland vonden de luchtige toneelspelen navolging en werd na het succes van *The Fatal Vision* (1716) van Aaron Hill, waarin voor het eerst sinds *The Fairy Queen* weer Chinezen optraden, in 1720 een eerste harlekinade naar Frans voorbeeld opgevoerd, *Arlequin docteur chinois*. Het werd een groot succes en er volgden tal van verwante stukken tot *Proteus, Harlequin in China* (1755). Ook in Italië beleefde het komisch toneel hoogtijdagen met chinoiserieën.²⁷⁵

Over een luchtige chinoiserierage op de Nederlandse podia is op een late vertaling van Naigeons komische opera na weinig bekend.²⁷⁶ In Amsterdam hield men zich met de lucratievere zaken van de VOC bezig: de thee- en porseleinhandel. De succesvolle Chinahandel inspireerde ene D.V.B. tot het schrijven van een ‘klugtig blijspel’, getiteld *De gewaande Chinaas-vaarder, Of 't onteerde Weeutje Ge-eerd* (1735). In Amsterdam is net een schip met Chinavaarders aangekomen en een oude rijke vrek zou graag zien dat zijn dochter met zo'n jonge fortuinmaker trouwde. De minnaar van het meisje besluit daarom zich als Chinavaarder uit te geven en de hand van de dochter te vragen. Terzelfdertijd verschijnt er echter ook een ‘kale jonker’ ten tonele, die het op het geld van de oude vrek heeft gemunt en eveneens als Chinavaarder naar de hand van diens dochter dingt. Via de roddels van bedienden komen het meisje en haar minnaar erachter dat de tweede Chinavaarder een getrouwde bedrieger is, die hoogstens wel eens in café China is geweest:

Izabel (dochter van Constant, de vrek):
Is hy in China nooit geweest?

Margo (meid van Constant):
Ja daar het uythangt,
En daar men niet veel schat voor een Westfriesse duyt langt,
Nog daar men Porcelyn nog lekkere Thee verkoopt,
Maar daar het Druyvonnat door gladde Tregters loopt.

De bedrieger wordt ontmaskerd en de ware liefde kan zegevieren, onder het motto ‘Die door Bedrog zyn werk begind, In 't einde wynig voordeel vind.’

Stof voor serieus drama vond men in de lang als hét encyclopedische standaardwerk over China beschouwde *Description géographique, historique, chronologique, politique et physique de l'empire de la Chine et de la Tartarie Chinoise* (Parijs, 1735) van de Franse jezuïet Jean-Baptiste du Halde (1674-1743), die zelf nooit in China geweest was maar een nieuwe compilatie maakte van alle toenmaals beschikbare kennis. Het boek bevatte de vertaling van het Chinese toneelstuk *Zhao-shi gu'er* (De wees uit het geslacht Zhao) van Ji Junxiang. Voltaire bewerkte dit liefdesdrama, gesitueerd tegen de achtergrond van de val van de Ming-

dynastie, tot het toneelstuk *L'orphelin de la Chine* (1755) en in 1759 werd voor het eerst *The Orphan of China* van Arthur Murphy opgevoerd, gebaseerd op dezelfde stof.²⁷⁷

In 1765 verscheen de eerste Nederlandse vertaling van Voltaires *L'orphelin de la Chine*, in 1782 gevolgd door een tweede.²⁷⁸ Het stuk was zowel in Frankrijk als daarbuiten zeer geliefd en stond meerdere malen op het theaterprogramma. Een belangrijk deel van zijn aantrekkingskracht ontleende het aan het feit dat het een van de eerste serieuze stukken was die in authentieke kostuums – of wat daarvoor doorging – werden opgevoerd. De in China geïnteresseerde theaterbezoeker had zo twee redenen – de Chinese stof en de kostumering – om het stuk te gaan zien. Toen het in 1783 in Nederland werd opgevoerd, merkte de bekende vaderlandse acteur Mathijs Corver zuur op dat de ‘natuurlijke Chineesche kleeding [...] zeer belachelijk stond en het Spel machtig ontsierde’. ‘De Tarters zaten zo warm in hunne costumen, dat zij wel Armenische kooplieden geleken’.²⁷⁹

2.8. VARIA

In 1767 zag bij de Erven F. Houttuyn in Amsterdam een Nederlandse vertaling van de eerder in het Engels verschenen Chinese roman *Chineesche geschiedenis, behelzende de gevallen van den heer Tieh-Chung-U en de jonkvrouw Shuey-Ping-sin* het licht.²⁸⁰ Het boek behelsde voorts ‘het Kort Begrip van een Chineesch Tooneelspel, eenige Chineesche Dichtstukjes, en eene Verzameling van Spreekwoorden der Chineezzen’. Verder bleef de literaire belangstelling voor China in Nederland gedurende de achttiende eeuw beperkt. Ook de filosofische belangstelling bleef achter bij die in Frankrijk, Duitsland en Engeland. Nederland speelde wel een belangrijke rol als intermediair: boekhandels, drukkerijen, uitgeverijen en tijdschriften verspreidden de Verlichtingsdenkbeelden van in eigen land vervolgde denkers als Rousseau, Voltaire, Montesquieu en de Marquis d’Argens.²⁸¹

In Nederland gaven alleen de broers Willem en Onno Zwier van Haren blijk van serieuze belangstelling voor het Verre Oosten.²⁸² Hoewel ze nooit in de Oost waren geweest, waren ze vertrouwd met de exotische wereld en uitstekend op de hoogte van de situatie in Nederlands-Indië. Willem (1710-1768) schreef het eerste Nederlandse anti-koloniale gedicht, dat de ‘Chinezenmoord’ tot onderwerp had.²⁸³ Tussen de vijf- en tienduizend Chinezen werden op 9, 10 en 11 oktober 1740 in de Chinese kamp van Batavia gedood, nadat de andere stadsbewoners in paniek waren geraakt door de nadering van plunderende groepen werkloze Chinezen uit de Ommelanden, die bij geruchte hadden vernomen dat ze zogenaamd naar Ceylon zouden worden

gedeporteerd om daar te werk te worden gesteld, maar in werkelijkheid op zee overboord zouden worden gezet. Gouverneur-generaal Valckenier verloor zijn hoofd en beval behalve een krachtdadig militair optreden tegen de Chinezen in en buiten de stad ook alle Chinezen die in de gevangenis zaten te doden en alle Chinezen die in de hospitalen lagen de straat op te sturen. Daar werden de meesten tijdens de drie dagen durende moord- en brandpartij op gruwelijke wijze gedood. Willem van Haren kende de situatie vanuit brieven en rapporten waar hij toegang toe had uit hoofde van zijn functie als lid van de Staten-Generaal (1740-1747). Hij schreef een felle en weinig diplomatieke aanklacht op rijm tegen de barbaarse wreedheden van de 'Batavieren'. Het gedicht, dat later ook wel 'Woest Batavia' werd genoemd, verscheen in 1742 bij Isaac Beaugard, 'boekverkoper in de Spuystraat, 's-Gravenhage' (zie Bijlage 1).

Onno Zwier van Haren (1713-1779) schreef het treurspel *Agon, sulthan van Bantam* (1769), dat geldt als het eerste grote literaire werk in Nederland waarin de koloniale situatie in Nederlandsch-Indië onderwerp is.²⁸⁴ Hij publiceerde eveneens een religieuze studie getiteld *Van Japan, met betrekking tot de Hollandse natie en de christelyke godsdienst* (1775), waarin ook het christendom in China wordt behandeld.

2.9. DE THEEZIEKTE

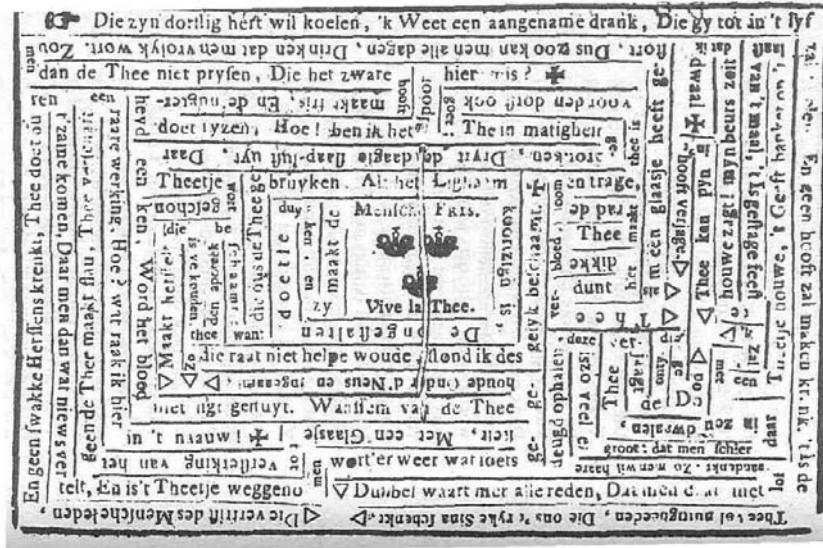
In 1728 zond de VOC een eerste schip naar Kanton om daar Chinese waren in te kopen, zodat men niet langer afhankelijk was van de Chinese jonken die vandaar naar Batavia kwamen. Al enkele decennia was het tot ergernis van de Hollanders voor met name Engelse en Franse kooplieden mogelijk rechtstreeks in Kanton handel te drijven. De beperkt houdbare thee, waarnaar de vraag in Europa enorm groeide, moest zo dicht mogelijk bij de bron aangekocht kunnen worden. De missie was een doorslaand succes en evenals andere naties vestigden de Hollanders in 1735 een permanente factorij in Kanton, in een voor de buitenlanders gereserveerd 'dorp' buiten de stadsmuren, om tijdens de 'handelsmoesson' (van september tot februari) Chinese producten in te kopen.²⁸⁵ De rest van het jaar verbleven de factorijdienaren op Macau.

Tussen 1735 en 1750 nam de China-handel een hoge vlucht en werd de naam van thee internationaal gevestigd.²⁸⁶ Vanaf het begin van de achttiende eeuw waren er op prenten en in teksten veelvuldig toespelingen te vinden op het tijdverdrijf van de theeleut en werd de heilzame werking van deze drank aanprezen. In *The Spectator* (1711-1712) en andere spectatoriale geschriften is de theetafelkout een regelmatig terugkerend onderwerp. Het keuvelende damespubliek werd in Nederland belachelijk gemaakt in kluchten als *De theezieke juffers* (anoniem, 1701), Abram de Vri's *Thee-*

geselschap, gehouden tusschen eenige juffrouwen (1702) en Verloore diamantring of de verkwistende theedrinkster (1735) van Abraham Groenewoud. Van medische zijde kwamen pleidooien voor en tegen het gebruik van de drank. In 1685 publiceerde Dokter Cornelius Decker alias Bontekoe een *Tractaat van het excellente kruid thee*; de internationaal vermaarde medicus Herman Boerhaave (1668-1738) waarschuwde daarentegen voor de nadelige effecten. In de *Haegse Mercurius* van 2 april 1698 werd de eerste door Hendrick Doedyns (1656-1700) als volgt beschreven: ‘Door 't menigvuldig Thé-drinken had hij syne balsamique sappen zo verdroogt, dat zijn gewrigten scheenen te rammelen als castagnetten wanneer hij voor de wind naar ymant toe quam.’²⁸⁷ De prenten met babbelse, theedrinkende juffers werden in de geest van de emblemata van bijschriften voorzien:

Is dit het daag'lycks werck van 't nierstigh Jufferdom,
 Vroeg Satir aen syn maat, dees Laffe dranck te drincken
 Uyt brooze Porsselyn; zoo vraag ik niet waarom
 Haar reed'nen, zonder zout, naar Snap en Klaphout stinken.²⁸⁸

In 1747 verscheen te Haarlem een anoniem werkje, getiteld *Het doolend thee-besook, of het klyn Hollands theebosje; gevult met eenige nieuwe liederen, als meede een zeer vermaakelyk doolhofje*. Het heeft eveneens de theerage tot onderwerp en het doolhofje ziet er als volgt uit (voor de tekst zie Bijlage 2):²⁸⁹

Het theekransje voor dames was een waardige tegenhanger van de koffiehuiscultuur van de heren. Beide fungeerden als een belangrijk ontmoetingspunt in het sociale leven en waren de gelegenheid om nieuwtjes uit te wisselen en zich aan bespiegelingen over te geven. Behalve de koffiehuisen en theekransen waren er de artistieke salons waar schrijvers, beeldende kunstenaars en filosofen elkaar ontmoetten. Hugh Honour, schrijver van een studie over chinoiserie met name in de beeldende kunst, zag de achttiende-eeuwse Chinarage als een herkenning: ‘In the vision of a country where be-whiskered, pigtailed mandarins in dragon-encrusted robes were philosophers and where the *Analects* of Confucius were discussed beneath the bell-fringed roofs of jade pavilions, eighteenth-century Europe could recognize an enchantingly distorted picture of its own culture.’²⁹⁰ Ook in Europa leverde Confucius stof voor gesprekken, getuige een gedicht van William Whitehead uit 1759:

Enough of Greece and Rome. The exhausted store
Of either nation now can charm no more;
Ev’n adventitious helps in vain we try,
Our triumphs languish in the public eye...
On eagle wings the poet of tonight
Soars for fresh virtues to the source of light,
To China’s eastern realms: and boldly bears
Confucius’ morals to Britannia’s ears.²⁹¹

2.10. SINOFILOSOFIE

Het Europese beeld van China was sterk geïdealiseerd en tot een omvangrijke mythe uitgegroeid. Welke gegevens had men uiteindelijk over het onmetelijke Rijk van het Midden? De door onbekendheid met het land en aanpassing aan de westerse smaak vertekende observaties van enkele schaarse reizigers die het land zelf gezien hadden, dat wil zeggen: die onder Chinees geleide van Kanton door het binnenland naar Peking waren gereisd. Plaatsen die Marco Polo had bezocht op zijn tocht langs de Zijderoute zouden nog tot ver in de negentiende eeuw voor Europeanen gesloten gebied blijven. De handelaars zagen slechts havensteden en de zuidelijke kuststreek.

De meest diepgaande informatie kwam van de jezuïeten, die aan het hof en in het binnenland hun studies naar religie, taal, wijsheid, zeden, gewoonten en planten- en dierenwereld konden verrichten. Ze legden in hun publicaties over China een grote waardering voor de Chinese klassieke filosofie aan de dag, met name voor Confucius. Onder de Ming- en de Qing-dynastie hanteerde men het confucianisme als staatsleer. Deze leer werd gevolgd door de Chinese elite waarmee de jezuïeten contact hadden, terwijl taoïsme en boeddhisme brede aanhang genoten onder het volk. De jezuïeten

ontdekten in het confucianisme de restanten van een oude monotheïstische religie die overeenkomst vertoonde met die van het oude jodendom.²⁹² Matteo Ricci meende: ‘Van alle heidenen die Europa kent zijn er geen tot minder dwalingen vervallen in hun verre verleden dan de Chinezen.’²⁹³ China moest daarom wel ontvankelijk zijn voor het christendom. Bovendien bood het confucianisme een voorbeeldig systeem van politieke en economische stabiliteit. Enthousiast berichtten de jezuïeten over de oude religie en het Chinese staatsapparaat, die een rijke cultuur met een hoogstaand moreel besef hadden geschapen. Meer dan enige andere cultuur kon het eigentijdse China zich meten met het christelijke westen.

Door hun kennis van cartografie, wis- en natuurkunde genoten de jezuïeten aanzien aan het hof. De aanzienlijksten onder hen hulden zich in het gewaad van een Chinese mandarijn en verkeerden op voet van gelijkheid met hun inheemse vakgenoten. De Vlaamse jezuïet en astronoom Ferdinand Verbiest (1623-1688) was na Ricci en Schall de invloedrijkste westerse geleerde aan het Chinese hof. Hij bewerkte en vertaalde westere geografische kaarten naar het Chinees en bouwde het leeuwendeel van de instrumenten van het observatorium dat nog altijd in Peking te zien is.²⁹⁴ Andere ordes die zich met de Chinamissie bezighielden zagen de ontwikkelingen met lede ogen aan. De jezuïeten stonden toe dat de bekeerlingen bleven deelnemen aan de confucianistische rituelen – waaronder de voorouderverering –, plaatsten voor de Chinezen aanstootgevende christelijke dogma’s in hun evangelisatiewerk op de achtergrond en bedienden zich van de Chinese terminologie met betrekking tot God en Hemel. Een en ander leidde tot conflicten met dominicanen en franciscanen. De kwesties werden voor de paus gebracht in de langdurige Ritenstrijd (1640-1742). Hoewel verschillende pausen aanvankelijk een confrontatie over de kwestie vermeden, werd die in 1697 aangegaan door paus Innocentius XII (r. 1691-1700). Sindsdien werd diverse malen geprobeerd de missionarissen in China officieel stelling te laten nemen tegen de Chinese rituelen, wat tot conflicten en uitzettingen leidde toen keizer Kangxi in 1705 verordende dat het Evangelie alleen gepredikt mocht worden door missionarissen die een diploma (*piao*) ondertekenden waarin ze beloofden niet tegen de nationale rituelen in te gaan. De jezuïeten en de meeste franciscanen schikten zich naar de Chinese eis in afwachting van een definitief pauselijk besluit, dat echter lang uitbleef omdat achtereenvolgende pausen nieuwe onderzoeken naar de kwestie lieten instellen. Pas in 1742 besliste paus Benedictus XIV (r. 1740-1758) de zaak met de bul *Ex quo singulari*, die een eind aan alle meegaandheid met elke vorm van bijgeloof maakte. Daarmee kwam een eind aan de slepende katholieke controverse.²⁹⁵ Maar de jezuïeten bleven gehaat en paus Clemens

XIV (r. 1769-1774) hief de orde in 1773 op, waarmee tevens een eind kwam aan een periode van hoogstaande intellectuele contacten tussen China en het westen en opnieuw een periode van christenvervolgingen in China begon.²⁹⁶

De invloed van de jezuïeten op de wetenschappelijke chinoiserie die in de achttiende eeuw met name in Engeland, Duitsland en Frankrijk bloeide is enorm geweest. Theologen, filosofen en politieke theoretici baseerden utopische theorieën op informatie van de missionarissen. Hun ideeën vonden in een Europa dat begon te twijfelen aan de juistheid en bruikbaarheid van de traditionele religieuze en filosofische opvattingen een vruchtbare voedingsbodem. De al genoemde Vossius diende als voorbeeld voor andere denkers. De Duitser G.W. Leibniz (1646-1716) was de eerste filosoof die de lof van Confucius verbreidde. In 1697 publiceerde hij zijn *Novissima Sinica*, waarin hij de uitwisseling van kennis tussen de Chinese en Europese beschaving propageerde.²⁹⁷ De rest van zijn leven besteedde Leibniz aan pogingen deze integratie tot stand te brengen, maar zonder veel resultaat. Hij wist wel voor zijn Sociëteit van Wetenschappen in Berlijn toestemming te krijgen voor het kweken van moerbeibomen ten behoeve van de zijderupsencultuur.²⁹⁸ Zijn voorstel aan Lodewijk XIV om een schrift in ideogrammen te laten ontwerpen, geïnspireerd op de Chinese karakters en begrijpelijk voor alle volken, bleef onuitgevoerd.

Na Leibniz hielden onder meer diens leerlingen A.H. Francke (1663-1727), Christian Wolff (1679-1754) en diens leerling Bülfinger (1693-1750) zich diepgaand met China bezig.²⁹⁹ De eerste probeerde het Chinees als academisch vak in Duitsland geaccepteerd te krijgen en de tweede liet zich zeer meeslepen door de gedachten van Confucius. Aan de universiteit van Halle propageerde hij de 'praktische wijsbegeerte der Chinezen', waardoor hij in botsing kwam met christelijke theologen. Die overtuigden koning Friedrich Wilhelm II ervan dat Wolffs theorieën staatsgevaarlijk waren. Per decreet werd Wolff in 1723 gesommeerd Halle te verlaten 'op straffe van ophanging'. Zijn leerling Bülfinger publiceerde een standaardwerk over de morele en politieke filosofie van China, *Specimen Doctrinae Veterum Sinarum Moralis et Politicae* (1727). Ook Goethe (1749-1832) en Spinoza (1632-1677) bestudeerden met grote interesse het werk van Confucius. C.M. Wieland (1733-1813) baseerde zich op Wolffs *Rede von der Sittenlehre der Chinesen*, de oorzaak van diens ontslag te Halle, bij het schrijven van zijn roman *Der Goldene Spiegel oder die Könige von Scheschian* (1772), waarin hij een op het confucianisme gebaseerde ideale staatsvorm, een verlichte despotie, beschreef.³⁰⁰

Het hof van de Franse koning was ook in de wetenschappelijke chinoiserie het brandpunt. De in China werkzame jezuïeten verzonden aanvankelijk aan zijn adres

hun tussen 1702 en 1776 verschenen *Lettres édifiantes et curieuses*. La Mothe Le Vayer, een van de hofgeestelijken van de Zonnekoning, laste in zijn gebeden zelfs de frase ‘Sancte Confuci, ora pro nobis’ in. De door jezuiten vergaarde kennis – inclusief vertalingen van een aantal Chinese klassieke teksten – werd door Jean-Baptiste du Halde samengebracht in zijn al eerder genoemde *Description* (1735), die gedurende de verdere eeuw als het standaardwerk over China fungeerde. De jezuiten droegen de lof van het confucianisme en de glorie van China uit in hun scholen, in populaire tekstuutgaven en in de propaganda voor hun missiewerk. Van grote invloed op westerse intellectuelen was de door jezuiten samengestelde editie *Confucius Sinarum philosophus, sive scientia Sinensis latine exposita* (Confucius, filosoof der Chinezen, of de Chinese wijsheid verklaard in het Latijn). Het boek, opgedragen aan Lodewijk XIV, bevatte drie van de Vier Boeken en werd in 1687 gepubliceerd in Parijs. Onder de vier vertalers bevonden zich de Vlaming Philippe Couplet en de Maastrichtenaar François de Rougemont (1624-1676).³⁰¹ In 1688 verscheen in Amsterdam een Franse vertaling en in 1691 in Londen een Engelse bewerking ervan.³⁰² Voltaire (1694-1778), Rousseau (1712-1778) en Diderot (1713-1784) ondergingen via hun opleiding de invloed van de Chinese filosoof, die wel de Chinese Socrates werd genoemd.³⁰³ Zij gebruikten de opgedane kennis om hun twijfels aan de christelijke religie en het daarop gebaseerde wereldbeeld te funderen. Gedachten over de natuurlijke goedheid van de mens, het verlicht despotisme, het zelfbestuur van volkeren, over de ratio als leidraad voor het menselijk handelen en over een stelsel van normen en waarden zonder religie of godheid, spraken zeer tot de verbeelding van Deïsten en Verlichtingsfilosofen.

De belangstelling richtte zich tengevolge van het eenzijdige beeld dat de jezuiten gaven vrijwel uitsluitend op de gedachten van Confucius. De missionarissen baseerden zich op de interpretatie van Confucius’ geschriften zoals die was vastgelegd door Zhu Xi (1130-1200). Diens exegese, bekend als het neoconfucianisme, vormde de centrale leer tijdens de Ming- en de Qing-dynastie.³⁰⁴ Het boeddhisme en taoïsme bleven in het westen vrijwel onbekend. Deze leren waren door de elitaire volgelingen van Confucius fel bestreden als volksgeloof en de jezuiten sloten zich graag bij hun opvattingen aan. Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw werden deze geestesstromingen bestudering waardig gekeurd.

2.11. SINOFILOFOBIE

De golf van sinofilie en Europees confucianisme werd beantwoord met een regen van kritische tegengeluiden. De Verlichtingsdenkers stelden alles van de Europese

maatschappij ter discussie en prezen slechts wat ze over China gelezen hadden. Een tegenbeweging lag voor de hand. François Fénelon (1651-1715) veegde in een imaginair gesprek tussen Socrates en Confucius de vloer aan met de zo geloofde Chinese verworvenheden. In de dialoog, omineus getiteld *Sur la prééminence tant vantée des Chinois*, noemde hij de uitvinding van de boekdrukkunst niets om zich op te verheffen, de Chinese wiskunde van een gebrekkige systematiek, de architectuur slecht geproportioneerd, de schilderkunst compositorisch zwak en het bijzondere porselein en lakwerk het resultaat van een toevallig gelukkige geografische ligging.³⁰⁵ Montesquieu (1689-1755) vond de Chinese staatsvorm in zijn *L'esprit des lois* (1748) een tirannie, waar onveiligheid en terreur heersten. Rousseau en Voltaire keerden na verloop van tijd terug van de dwalingen huns weegs en leverden eveneens kritiek. De eerste vond dat in China wetenschap en kunst de goede manieren hadden gecorrumpeerd en de laatste beklagde de in zichzelf gekeerdheid van de Chinezen, die nog altijd niet wisten waarin Europa verre hun meerdere was, bijvoorbeeld in het gebruik van het alfabet. Dat de Chinezen het buskruit hadden uitgevonden, verwonderde hem niets, gezien het feit dat hun grond zeer salpeterrijk was. De discussie bloedde na verloop van tijd dood door gebrek aan nieuwe inzichten. Men moest zich tenslotte voor argumenten wenden tot de inmiddels breed bekende geschriften over het land waar niemand van de kempfanen ooit een voet had gezet.³⁰⁶

Ook in Engeland klonken kritische geluiden, maar die richtten zich voornamelijk tegen de materiële en in mindere mate tegen de intellectuele chinoiserie. Daniel Defoe (1660-1731) gaf meerdere malen lucht aan zijn twijfels over de superioriteit van de Chinese kunst en cultuur en tekende het land in de hoofdstukken 14 en 15 van *The Further Adventures of Robinson Crusoe* (1719) als een rijk waar armoede en achterlijkheid fel contrasteerden met kortzichtig vertoon van macht en weelde. In achttiende-eeuwse humoristische geschriften werden de Chinezen vaak spottend als wrede barbaren afgeschilderd, zoals in een bijdrage van Addison aan *The Spectator* van 6 oktober 1711. In een artikel over de gehoorzaamheid van kinderen aan hun ouders, schrijft hij:

It is Father *le Conte*, if I am not mistaken, who tells us how want of Duty in this Particular is punished among the *Chinese*, insomuch that if a Son should be known to kill or so much as to strike his Father, not only the Criminal but his whole Family would be rooted out, nay the Inhabitants of the Place where he lived would be put to the Sword, nay the Place it self would be razed to the Ground, and its Foundations sown with Salt: For, say they, there must have been an utter Depravation of Manners in that Clan or Society of People, who could have bred among them so horrid an Offender.³⁰⁷

Een zeker anti-papisme is aan de geschriften uit het protestantse Engeland niet vreemd, zoals mede blijkt uit de eveneens in *The Spectator* gepubliceerde parodie op een brief van de Chinese keizer aan de Paus (november 1712). Een vrij specifiek Engelse aangelegenheid was verder de satirische literatuur waarin de voors en tegens van de Chinese tuinarchitectuur het onderwerp vormden. In gedichten, in brieven en op het toneel werd de draak gestoken met de her en der in den lande verrijzende prieeltjes, pagodetjes, rotspartijen, watervalletjes etc. John Scott schreef een lang gedicht over de imaginaire tuin van Li Po en in de komische opera *The Travellers* (1806) van Andrew Cherry speelt een scène in een Chinese tuin. Volgens Honour markeert deze opera het einde van de chinoiserie-rage in Engeland.³⁰⁸ Het imago van China was tijdens de regering van George III (1760-1820) zeer veranderd. Het land werd beschouwd als een achterlijk rijk, dat in zijn ontwikkeling behoefte had aan Britse steun. Uiteraard zouden daar de nodige handelsgaranties tegenover moeten staan.

De wetenschappelijke chinoiserie leverde tevens stof voor talrijke ‘Chinese brieven’, waarin Engelse auteurs als Joseph Addison (1672-1719), Lord Chesterfield (1694-1773), Horace Walpole (1717-1797), Oliver Goldsmith (1728-1774) en de Fransen Voltaire en Marquis d’Argens het Hemelse Rijk gebruikten om de absurditeiten van Europa aan de kaak te stellen. Naar het voorbeeld van de *Lettres persanes* (1721) van Montesquieu (1689-1755) liet men fictieve Chinezen door Europa reizen en rapport uitbrengen van hun ervaringen. Zo ontstonden naast de incidentele en vaak anonieme brieven breder opgezette literaire werken als *The Citizen of the World* (1772) van Oliver Goldsmith, *Der, auf Ordre und Kosten Seines Kaisers, reisende Chinese* (4 delen, 1721-1731) van David Fassmann en *Relation de Phiphifu, émissaire de l’empereur de la Chine en Europe* (1760), een anonieme mystificatie, ‘traduit du chinois’, van niemand minder dan Frederik II de Grote van Pruisen (1712-1786).

Een krachtige Nederlandse exponent van de sinofilofobie was de schrijver, schilder, querulant en oplichter Jacob Campo Weyerman (1677-1747). Binnen zijn enorme productie aan spectatoriale geschriften, waarvan een groot deel ondanks de inspanningen van de in de Stichting Jacob Campo Weyerman verenigde ‘campisten’ nog altijd op ontsluiting wacht, zijn verschillende parels van zijn elastische vernuft aan China gewijd. Ze zouden een studie op zich waard zijn en ik beperk me hier slechts tot enkele staaltjes, waaruit moge blijken hoe interessant nader onderzoek ernaar belooft te zijn. Een eerste vluchtige verkenning op het gebied van de literaire chinoiserie in het werk van Weyerman dient daarbij als vertrekpunt.³⁰⁹

In verschillende bijdragen aan de satirische weekbladen die hij zelf vulde, schreef Weyerman onder meer over Chinese karakters, Chinees papier, Confucius en porselein.³¹⁰ Hij blijkt daarbij goed op de hoogte van wat er in het buitenland, met name in het Frans en Engels, verscheen. Dat laat zich mooi demonstreren aan een omvangrijke bijdrage die verscheen in *Den ontleeder der gebreeken* van 20 maart 1724.³¹¹ Weyerman verwijt daar de *Leydse Courant* dat die zijn lezers oud nieuws voorzet. De krant had op 3 maart 1724 een brief gepubliceerd van de Chinese keizer aan paus Innocentius XIII die door hetzelfde blad twaalf jaar eerder ook al was gepubliceerd. Of dat inderdaad het geval was, valt niet na te gaan want er zijn geen nummers van de *Leydse Courant* bekend van voor 20 november 1719.³¹² Het kan een kwaadaardig grapje zijn geweest van Weyerman, die de *Leydse Courant* regelmatig als kop van jut gebruikte.

Dat de oorspronkelijke brief uit 1712 dateert wordt echter bevestigd door het feit dat die in een Italiaanse en een Engelse versie verscheen in *The Spectator* van 25 november 1712 (no. 545).³¹³ Er is geen eerdere tekst van de brief bekend en aangenomen wordt dat het een practical joke van *The Spectator* betreft, mogelijk van de hand van Richard Steele (1672-1729).³¹⁴ De brief past in de traditie van gefingeerde brieven zoals die van Presbyter Ioannes en kan mede zijn geïnspireerd op de brieven van de Mongoolse vorsten aan de paus. Maar de satirische toon was nieuw en tekenend voor de tijd van ontstaan. Weyerman citeert de gehele brief uit de *Leydse Courant*, maar vermeldt er niet bij dat het gaat om een geactualiseerde versie van de tekst uit 1712. Was deze eerste gericht aan paus Clemens XI (r. 1700-1721), de versie die Weyerman weergeeft is gericht aan Innocentius XIII (r. 1721-1724), die nota bene juist op 7 maart 1724 was overleden. Met zijn publicatie haakte Weyerman dus in op de actualiteit en met enkele kleine wijzigingen en toevoegingen in de brief (cursief weergegeven in de tekst in Bijlage 3) gaf hij de recent overleden paus een trap na op de virulent anti-roomse en anti-papistische wijze die de lezer van hem gewend was.

Maar Weyerman liet het niet bij de (zijn?) vertaling van deze brief. Hij publiceerde ook het antwoord van de paus op de keizerlijke missive en nam daarmee de gelegenheid te baat om zijn anti-roomse gevoelens uit te leven in een tekst die een pastiche is van de 'Chinese' brief.³¹⁵ Het is een zeldzaam staaltje chinoiserie in de Nederlandse letteren, waarin de paus, het roomse geloof en de jezuiteten en dominicanen met vitriool worden overgoten (zie Bijlage 4).

De *Leydse Courant* fungeerde eveneens als aanleiding voor een eerdere bizarre bijdrage, ditmaal in *Den Amsterdamsche Hermes* van 20 oktober 1722.³¹⁶

De krant had op 25 september 1722 melding gemaakt van een groot aantal geschenken die de paus zou hebben ontvangen van de keizer van China, waaronder ‘twee Ponden Jing-Seng-Wortel’ en ‘twee Brooden ofte Bollen Thee Pou-ul’.³¹⁷ Daarmee maakte de krant wellicht voor het eerst in Nederland melding van ginsengwortel en Pu-er thee. In zijn artikel nam Weyerman het bericht als uitgangspunt voor een pagina’s lange reeks kolderieke recepten waarvan het exotische hoofdbestanddeel onveranderlijk ‘Jing-Seng-Wortel’ of ‘Thee Pou-ul’ was.

Na al deze chinoiserie-lol is het nauwelijks verwonderlijk dat Weyerman een van zijn volgende spectatoriale weekblaadjes de titel *De reizende Chinees* gaf (1727-1728).

2.12. VERANDEREND CHINABEELD

In de laatste decennia van de achttiende eeuw nam de vererende belangstelling voor China door heel Europa sterk af. In 1748 was het reisverslag *A Voyage around the World* van Richard Walter (1715-1785) verschenen, waarin een voor de Chinezen weinig voordelig beeld werd gegeven van de ontvangst van de Engelse admiraal George Anson (1697-1762), die op zijn reis rond de wereld (1740-1744) in 1742 Macau en Kanton aandeed. Andere verongelijkte Chinareizigers bevestigden in de loop der jaren zijn relaas: China was niet bepaald op onaangekondigd bezoek van vreemdelingen gesteld. De concurrentie in de Chinahandel was sterk toegenomen, de prijzen daalden en de Europese markt raakte verzadigd. Bovendien was het nog steeds niet gelukt China als afzetgebied voor westerse producten open te leggen. Het enige product waarvoor belangstelling bestond was opium, dat door Britse en Amerikaanse particuliere handelaars in India werd aangekocht van de English East India Company en in Kanton werd verhandeld.

Een aantal andere ontwikkelingen was eveneens van invloed op het veranderende Chinabeeld. In 1773 werd de jezuïetenorde op pauselijk bevel opgeheven, waarna het missiewerk in handen kwam van ordes die een minder meegaande politiek voerden en de Chinezen als bijgelovige heidenen beschouwden. Ook de protestantse zending hanteerde een minder positief en accommodatief beeld.³¹⁸ Verder bleek het gemakkelijker zijde en porselein na te maken dan het Chinese staatsapparaat in Europa over te nemen. Het ideaal van de verlichte despotie, waarvoor de Chinese keizer als voorbeeld diende, verloor veld ten gunste van de opkomende democratische gedachten. De industriële revolutie en de opbloei van de exacte wetenschappen zorgden voor grote ontwikkelingen op technisch en wetenschappelijk gebied.

In het licht van de Europese vooruitgang ging men China beschouwen als een rijk waar stilstand en behoudzucht heersten. Het beeld van rijkdom, wijsheid, schoonheid en elegantie, dat zich sinds het Cathay van Marco Polo had ontwikkeld, werd niet langer als het contemporaine China herkend. Het werd een idyllisch beeld dat tot het verleden behoorde. Het eigentijdse China was een land van heidenen, waar wreedheid, willekeur en despotisme heersten, en waar onwil en onwetendheid de verbreiding van de verworvenheden van de moderne westerse christelijke beschaving in de weg stonden.

De industriële ondernemers van de toenmaals machtigste Europese natie, Engeland, zochten middelen om China eens en voor altijd open te leggen. De East India Company wilde meer havens opengesteld zien voor handel en eiste een officiële handelsvertegenwoordiging, met regelingen voor tolheffingen, prijzen en afzetgaranties. Lord Macartney (1737-1806) werd door de Engelse koning George III persoonlijk als eerste gezant naar Peking afgevaardigd. In 1793 bezocht hij met een gezantschap de Zoon des Hemels, maar tevergeefs. Evenals zijn voorgangers ging Macartney de lange weg van Kanton naar de keizer en stuitte hij op de onverzettelijkheid van het tribuutstelsel. Als hij weigert de traditionele buiging voor keizer Qianlong (1711-1799) te maken, moet hij onverrichterzake vertrekken. De mislukking van zijn missie droeg al evenmin bij tot een gunstige beeldvorming over het eigentijdse China. Macartneys reisgenoten Aeneas Anderson, Hans-Christian Hüttner en John Barrow stelden de wederwaardigheden van het gezantschap te boek in respectievelijk *A Narrative of the British Embassy to China in the Years 1792, 1793 & 1794* (1795), *Nachricht von der Britischen Gesandtschaftsreise durch China* (1797) en *Travels in China* (1804).³¹⁹

De Nederlandse VOC-gezanten Isaac Titsingh (1745-1812) en A.E. van Braam Houckgeest (1739-1801), die in 1795 het Chinese hof bezochten, maakten de buiging wel. Van Braams reisverslag werd in 1798 in Philadelphia gepubliceerd onder de titel *Voyage de l'ambassade de la Compagnie des Indes orientales hollandaises, vers l'empereur de la Chine, dans les années 1794 et 1795*.³²⁰ Het gezelschap trok in de winter van Kanton naar Peking en had veel te lijden van kou, regen en storm. De reis was ontmoedigend. Ondanks het feit dat ze onderweg 'zeven en twintig kleederen van schaapen-vagten' ten geschenke kregen, kwamen de twee al op jaren zijnde reizigers vermagerd, verzwakt en verkleumd in Peking aan. Ze werden onderweg armoedig gehuisvest en slecht gevoed, wat aanleiding gaf tot herhaalde klachten in het reisverslag en tot schampere opmerkingen over de weelde die in andere reisverslagen beschreven werd.

Van Braam spreekt harde woorden over de Chinese onkunde, zelfingenomenheid en behoudzucht:

In vergelijking met Europa kan men zeggen dat hier de schitterendste Majesteit met de tekenen der vernederendste onkunde onmiddellijk verbonden is. De Vorst is tot de wolken verheven, terwijl de mensch in de duisternis der eerste eeuwen gewikkeld blijft. [...]

Alles strekt in China ten blijke hoe onkundig men 'er is omtrent het geen tot Europa behoort en met welk eene onverschilligheid men daarvan spreeke. De keizer en alle de genen welken men begrijpt dat onmiddellijk op hem volgen gelooven dat zij den eersten rang onder alle wezens van dit onmeetlijk Heelal bekleeden en zig aan het hoofd bevinden van de oudste natie, die deszelfs ruimte bevolkte. Daar zou eene soort van wonder moeten gebeuren, om het denkbeeld, van een' Chinees naar andere volkeren of andere mogendheeden te zenden, in een' Chineeschen kop te doen opkomen. Men oordeele hieruit van de diepe onkunde, waarin de Keizer van China en zijne onderdaanen zijn, omtrent alles wat het overig gedeelte van de waereld betreft. [...]

Wanneer men voorts gelooven wilde dat het gezigt der meester-stukken van konst, die de Chineezen jaarlijks van Europa ontvangen, hun de oogen moest openen en overtuigen dat het vernuft aldaar een' veel hooger trap bereikt hebbe dan bij hun en wij meer geest bezitten dan zij? Wel nu! dan heeft hunne eigenliefde daarvoor eene andere toevlugt; zij rangschikken alle deeze wonderen onder de overtolligheeden; en dezelve verder plaatsende dan hunne behoeften strekken, rekenen zij die te gelijk beneden hunne achting; wanneer zij al eene onwillekeurige bewondering geen' oogenblik kunnen weigeren, zoo verlaaten zij die, met het besluit van niets te doen, om datgene, wat dezelve opwekte, natevolgen.³²¹

De beste herinneringen bewaarde Van Braam aan een schaatspartij op een van de vijvers bij het keizerlijk paleis. Een maal per jaar werd in tegenwoordigheid van de keizer een schaatsdemonstratie gehouden. De Hollanders zorgden tijdens hun bezoek voor een speciale attractie:

Daar men vernooten had, dat onze heeren het schaatsenrijden verstonden, verzogten verscheidene Mandarijns van aanzien, dat wij hunne schaatsen door een' van onze bedienden zouden laten haalen, het geen volbragt werd. De Heeren Van Braam en Dozy gingen toen op het ijs en verschaften den Mandarijns en vervolgens ook den Keizer de vertooning van het schaatsenrijden naar de Europese wijze. Zij werden zeer bewonderd, en lokten een' groote toevloed van nieuwsgierigen.³²²

De ontvangst door de keizer leek een lichtpuntje. De gezanten werden met alle egards verwelkomd, kregen eindelijk eens goed te eten en konden zich overtuigen van de weelde waarin de vorst leefde. Hij bleek de Hollanders aanzienlijk gunstiger gezind dan de Engelsen, maar tot een handelsovereenkomst kwam het niet. Er werden geen nieuwe Nederlandse gezantschappen meer afgevaardigd. Ondanks alle gezantschappen en factorijvestigingen waren de Europeanen na tweehonderd jaar nog

geen stap verder gekomen. Dat inzicht trof de koloniale mogelijkheden onaangenaam.

2.13. CONCLUSIE

Door directere contacten maakte de Europese perceptie van China in de periode 1600-1800 een snelle ontwikkeling door. Het katholieke beeld werd door de in China opererende jezuïetenmissie uitgedragen en aangevuld met positieve berichten over de Chinese wetenschap en zorgde voor een welwillende receptie van Confucius, een golf van 'sinofilie' onder westerse denkers en een chinoiserierage in binnenhuis-architectuur, beeldende kunst en tuinaanleg, waarin Lodewijk XIV als belangrijke trendsetter fungeerde. Intussen werd de Portugese hegemonie in het Oosten door protestantse Hollanders en Engelsen snel ondergraven. Zij opereerden met grote handelsmaatschappijen en kenden aan de kerstening van China een veel lagere prioriteit toe dan de katholieke landen. Hun pogingen een vrije handel met China tot stand te brengen liepen echter stuk op dezelfde problemen die Portugezen en Spanjaarden hadden ontmoet. Het tribuutstelsel, de ambtelijke bestuursstructuren en de Chinese vreemdelingenpolitiek werden niet begrepen en met name de Hollanders veroorzaakten met hun voor de Chinezen onaanvaardbare optreden verschillende malen ronduit vijandige reacties. Er ontstond een 'protestants' Chinabeeld dat naar het einde van de achttiende eeuw vooral in Engeland steeds verder verschoof in negatieve richting en de Chinezen qua beschavingsniveau ver achterstelde bij het beschaafde Westen. In de aanloop naar de Verlichting ontwikkelde zich bijna gelijktijdig een verwante golf van 'sinofilofobie' in literatuur en wetenschap. Tegen het eind van de achttiende eeuw was de belangstelling voor het land sterk verminderd en hadden beelden van achterlijkheid en wreedheid de positievere beeldvorming vrijwel totaal verdrongen. De Chinezen werden niet langer als 'ons soort mensen' gezien maar als even inferieur aan de Europeanen als andere oosterse volken.

De 'protestantse' blik waarmee Nederland en Engeland het land bekeken was aanzienlijk minder idealiserend of voor propagandadoeleinden vertekend dan die van vooral de jezuïeten. De dynastiewisseling gaf de Hollanders hoop op het leggen van handelscontacten, hetgeen echter meermalen mislukte. Ook de Engelse poging van Macartney had geen resultaat. Maar de nuchterder kijk op land en volk bracht twee manifeste waarheden aan het licht: China was en bleef, zowel als afzetgebied als aankoopgebied, economisch buitengewoon interessant, maar tegelijkertijd bleek het ondoordringbaar.

De literaire chinoiserie begon zich te manifesteren naar aanleiding van een historisch gegeven dat grote indruk in het westen maakte: de val van de Ming-dynastie

(1644) en de opkomst van de ‘barbaarse’ Mantsjoes. Dat gebeurde op een moment dat de berichtgeving uit China dank zij de regelmatige rapportages van de jezuïeten vrijwel continu en zeer actueel was. In twee andere chinoiserie-stromingen – de sinofilosofie en de sinofilofobie – tekent zich in een geleidelijke overgang de botsing af tussen het positieve beeld van de Confucius-vererende jezuïeten, het gaandeweg kritischer wordende Verlichtingsdenken, het protestantse beeld en een met name in Engeland opkomende negatieve benadering.

Na de veelbelovende start met Vondel, Antonides van der Goes, Pieter van Hoorn en Matthijs Cramer in de tweede helft van de zeventiende eeuw, is de oogst aan achttiende-eeuwse Nederlandse chinoiserie opvallend mager.³²³ Die lijkt zich buiten het werk van Weyerman te beperken tot kluchten over theedrinkende dames. Van de elders prominent aanwezige sinofilosofie en verdere sinofilofobie lijkt geen spoor te ontdekken. Dat dat aan een protestantse versus een katholieke – lees: Franse – visie zou kunnen liggen, lijkt door Engeland en Duitsland te worden tegengesproken.

